~~वैयाकरण~~सिद्धान्तकौमुदी

वैदिकस्वरप्रक्रिया

१५८

Total 38

I 1-11
II 1-27
38

सि.त.
२

ॐ श्रीमहागणपतये नमः ॐ श्रीगुरवे नमः ॐ नमः सरस्वत्यै छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं द्वयोरेक
वचनं स्यात् पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसू वा लोके तु द्विवचनमेव विशाखयोश्च प्रागवत् विशाखा
विशाखे वा नक्षत्रं षष्ठीयुक्तश्छंदसि वा षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छंदसि घिसंज्ञो वा स्यात् क्षेत्रस्य
पतिना वयं हितेवेति योगं भज्य छंदसीत्यनुवर्तते तेन सर्वे विधयश्छंदसि वैकल्पिकाः बहुलं छंदसी
त्यादिरस्यैव प्रपंचः यचि भं नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं नभसा तुल्यं नभस्वत् भत्वादुत्वाभावः
मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरः जनेरुसीति विहित उसि प्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् वृषण्वस्वश्वयोः
वृषण्वदिकं वसु यस्य स वृषण्वसुः वृषाश्वो यस्य स वृषणश्वः इहांतवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे
सति नलोपः प्राप्तः भत्वाद्बाध्यते अत एव पदांतस्येति णत्वनिषेधोपि न अल्लोपोनः इति तु न अनं
गत्वात् अयस्मयादीनि छंदसि एतानि छंदसि साधूनि भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बो
ध्यं तथा च वार्तिकं उभसंज्ञान्यपीति वक्ष्यामि ति स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन पदत्वात् कुत्वं भत्वा
ज्जश्त्वाभावात् जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञायाः भत्वसामर्थ्यान्न बाधा न तु नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु
अत्र पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात् कुत्वाभावः ते प्राग्धातोः छंदसि परेपि व्यवहिताश्च हरिभ्यां याह्योक आ आ

मंद्दैरिद्दहरिभिर्याहि इन्धिभवतिभ्यां च आम्भ्यां परोक्षे लिट् किंस्यात् समीधेदस्युहंतमंपुत्रईधेअथर्वणः ब
भूव एवं प्रत्याख्याने इन्धेश्छन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थकमिति
इति प्रथमोध्यायः तृतीया च होश्छन्दसि जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च यवाग्वाग्निहोत्रं
जुहोति अग्निहोत्रशब्दोत्र हविर्विषये वर्तते यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत तस्यात् द्वितीया ब्राह्मणे
दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् षष्ठ्यपवादः गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः चतुर्थ्यर्थे ब
हुलं छन्दसि षष्ठी स्यात् पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां वनस्पतिभ्य
इत्यर्थः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चतुर्थ्यर्थे चेति वाच्यं या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः यजेश्च करणे इदं छन्दसि बहुले
षष्ठी घृतस्य घृतेन वा यजते बहुलं छन्दसि अदो घ —देशः स्यात् घस्तां नूनं लुङि मंत्रे घसेति लु
क् हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि द्वंद्वः पूर्ववल्लिंगः हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे
अदिप्रभृतिभ्यः शपः बहुलं छन्दसि वृत्रं हनति वृत्रहा अहिः शयत उपपृक् अत्र लुक् अदादिभिन्नेपि
क्वचिल्लुक् त्राध्वं नो देवा जुहो—दिभ्यः श्लुः बहुलं छन्दसि दाति प्रियाणि चिद्वसु अन्यत्रापि पूर्णां वि
वष्टि मंत्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः एभ्यो लेर्लुक् स्यात् मंत्रे अक्रन्नमीमदन्त हि य

इ
वै सि· स्वादेशास्यागमन्नमुपधालोपे स्यासिक्षीतिषः मात्रग्निन्नस्य वृत्तिः स्पणस्यत्वि स्पनशोवेपतिकृतं स्तृत्
२ चैवेन आवः मातआयुक आदित्याकासं तथ हृण्‌ग अमापाकाशष्ठिवीपरान्भीरुभयप्पा अक्रन्नुषासः
तेरपिन्नागरवासेप्रनुरमन संचग्रहणाग्रस्यापुपत्तस्यं अल्लतवी अस्पदृता: विभाषानवृतेतेर
नताअररथन्नजनिश्रहिषः हितीयोध्यायः अभ्युत्सादयांप्रजननयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रि
याद्विदामक्रन्निति छन्दसि आप्येष्ठवनलुङिः आम अकरत्पन्नप्रयोगस्य अभ्युत्सादयामकः अभ्यु
दसीषदतिलोके पजनयामकः प्राप्तीजनदिनार्थः चिकयामकः अचैषीदित्यर्थे विनोनरामहिवचनक
तेच रमयामकः अरीरमत पावयाक्रियात पाव्यादितिलोके विदामक्रन अवेदिषु गपेर्छन्दसि स्मेस्व
ङ्वागरहानन्नवागरस्यानन्नरायतेएवं अगोसमित्यर्थः नोनयतिध्वनपतेलपतादयतिभ्यः छोरस्व
ङ्मानायतोजरितः काममूनयीः मात्वाग्निपनयीत क्रमरह हिम्पच्छन्दसि छोरउ चा दं तेभ्योकरं नमः
अमरत अहरत यस्मानोःसानमारुहत छन्दसीतिनिष्ठर्गे देव हृमु प्रणीयायं यजमानः अमर्यस्ल्यां षयेपत्न
स्वामदेवपत्याथ्यक्ता प्रतिषीयवरस्मवायभाव्यस्तापापचाप्यथुउनि छन्दतनिमत्पूर्वासपिमान २
लपत आयंतयोर्विपर्यासोनिसः एतेच तिष्ठर्क्षीविनीतपस्मुकामः देवश्राहेउपपदेक्रयतेजेहोतेवीक

प्रदीर्घस्य स्पर्द्धते वा उ देव इत्ये व उत आस्यां नयते कायः प्रणीयः उन्नीयः उत्पूर्वो ण्यन्तो षेकायः उत्क्षिप्यः स
उत्सृज चरण्योपायत्त सर्पः सर्पी स्त्रियामेवार्थे पर्वः एवनेर्यत्तत्पणतो स्तन्यः स्तोम्यः यज्ञेर्यः संगर्धे
दैव्यापकर्मणे देवस्य ज्योते आज्ञूर्वान्तस्यैकेवाय प्रश्नलंकृव कृणावान्यर्थेति सीव्यते कश्यपत्वं च प्रतिषीयः
ब्रह्मणि वेदेर्णपत ब्रह्मवाच्ये लोके नवरः स्तपिकायपनो भवते स्तोते स्त्रणपत भाव्यः उपस्वाच्विनो
नेर्णपत आपादेशाग्न्यरुजेउनरपदे उपचाप्यष्टइहिरण्यश्रतिवत्कव्य उपचेयष्टउमेवान्पत स्तउस्वव
ने एउचेत्पस्मादिनपथल त्रणः कः कंदसिवनस्तनरतिमष्यो एम्पः कर्मण्युपपदे रत्स्यात ब्रह्म
वनित्वात्तत्रवनि उतनोगोषणिंधियं येयष्यांपस्थिरत्नयः चतर हौतपस्थिरस्ती हविर्मथीनामभि कं
दसि सहः एवः स्यात एतत्नाषट् वहस्य मास्वत दिस्यवाह्योगतिभाराउनराष्ठः कव्यपुरीषपुरीष्यस्य
म्रुव एव वाहेर्युह स्याकंदसि कव्यवाहनः पुरीषवाहनः पुरीष्यवाहनः हव्येऽनतःपादं अग्निर्नोहव्य
वाहनः अग्निस्त्र हव्यवाहनः यादमध्येनवहस्येति एवरेव हव्यवालग्निरजरः जनसनखनक्रमग
मोविट् विहतोरित्यात्व अब्जाः गोजाः गोषाइरोनषास्त्रसि सनोतेरनरतिषत्वं इयंशुमेभिर्विसखाउ
वाहजा आदिपिकाः प्रावसायंचकृष्टी अग्रगाः मंत्रेम्येनवहीकव्यपुरीषपुरोडाश्योणिवत स्वेनवहादी

वै सि॰
३
3

नोऽस्यच्छन्दस्येति वक्तव्यं पद्यदत्तं भाविनश्चिन्नोपवादोऽयं स्वस्त्यस्त्यर्थः श्वेतवा श्वेतवाहौ श्वेतवाहः उ
क्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः यजमानः उक्थशासौ उक्थशासः पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः अ
वे यजः अवयाः अवयाजौ अवयाजः अवयाः घृतेन वा पुरोडाश्च एते संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते वि
जुपे छन्दसि उपे उपपदे यजेर्विच् उपयट् आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च सुप्युपसर्गे चोपपदे आद
न्तेभ्यश्छन्दसि विषये मनिन्नादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः चाद्विच् सुदामा सुधीवा भूरिदावा घृतपावा वि
च् कीलालपाः बहुलं छन्दसि उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् यो मातृहा पितृहा छन्दसि लिट्
भूतसामान्ये अहं द्यावापृथिवी आततान लिटः कानज्वा क्वसुश्च छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः
चक्राणा वृष्णिं योनावग्रे अररिवांश्च अघायुः एतानेन नञ्पूर्वः छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् वक्तव्यः १
का छन्दसि उप्रत्ययः स्यात् अघायुः परच्छन्दिकारे जवो सवो छन्दसि वाच्यौ ऊर्वोर्जवे यजवः देवस्य सवि
तुः सवे मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात् स चोदात्तः वृष्टिं दिवः सुम्नं विष्टये
पचा त्यक्तीरुत इयं ते नव्यसी मतिः वित्तिः भूतिः अग्न आयाहि वीतये वातो अप्या सोमपासः छन्दसि ३
लुङ्लङ्लिटः धात्वर्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः देवो देवेभिरागमत् लोडर्थे लङ् इदं तेभ्योऽकरं नमः

अग्निमग्यहोतारमणीतायंयजमानः अग्यामसमायः अग्यास्त्रियतेइत्यर्थः लिङर्थेलेट् विध्यादौहे
त्वसङ्गावौदौचधातोर्लेटस्याद्वेदसि सिपबहुलंलेटि इतश्चलोपः परस्मैपदेषु लेटस्तिङामितोलोपो
वास्यात्परस्मैपदेषु लेटोडाटौ लेटः अट आटएतावागमौस्तस्तौचपितौ सिपबहुलंणिद्वक्तव्यः वृद्धिः
प्रणआंपूषितारिषत् सवितासवस्कंरतिजोषिषद्धि आविषदर्शीमानायसिपइत्लोपस्याभावे य
ताति दिद्युत् प्रियः सूर्येप्रियोअग्नाभवाति सउतमस्य लेट उतमस्यसकारस्यवालोपः स्यात् कर
वावः करवावटैरेत्वम् आतए लेट आकारस्यएस्यात् ततेभिःसप्रथमासादयैते आतामित्याकारस्य
कारःविधित्सामभ्यात् आवएवेन अन्यथाहिऐत्वमेवविदध्यात् घोयत्नातिपद्मातररत् वैतोन्यत्रा
लेटएकारस्यऐस्याद्वा आतएउत्तमस्यविषयेविना पश्नूनामीशे ग्रह रत्याते अन्यत्रकिं सप्रथमसा
मादयैते उपसंवादाशंकयोश्च ग्यणवधेआशंकायांचलेटस्यात् अहमेवपश्नूनामीशेनेनिसा
यंतेनोनरकंपतामहेतः प्यः शातजौ वेदसिशायजपि अपिशाद्व्याख्यानव् तृणहोभ्वहंसीतिद
स्यभः इम्भाप्रज्ञियामप्रुवधानदेवसवितः आतिदिनामितिभानेनलोपः इतनामिते मध्यजभार
अन्नयोवहुलं विकरणानोवहुलंव्यत्ययः स्याद्वेदसि श्रोउत्सुसमस्यभेदतिभिनतीतिप्रासेजरसा

वै सि·
४

मरतेपतिः म्रियतेइतिप्राप्ते इङ्गोवास्तेतलनेपद नयते लोंटइत्याद्य लिंघाद्योविकरणों इंदेणपुञ्ना
तकृषमनृत्रे तोरमेतपर्शाः तरतेविप्याटोलिङउः लिपृप्राश्चेतिच्चयोविकरणाः ततोयास्तुइरा
मः स्वमिङः पयइलिंगततगणकालहलसकर्तृयङा व्यत्ययमिक्कतिप्राप्तेकृतेषांसोपि
चक्षिष्यति वाङ्कलकेन २ घरिदलिरणायाः दलिणस्यामितिप्राप्ते चुवालयेयु अम्ब्रपूयायत
वति नतंनीतिप्राप्ते उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे व्रह्मचारिणमिच्छते इच्छतीतिप्राप्ते प्रतीमस्य
कर्मिर्घुः ध्यतिप्रध्यतइतिप्राप्ते मधोस्त माइवासते मधुतइतिप्राप्तेनरः पुरुषः अथासवीरैर्द
मिर्विश्याः विघ्नयादितिप्राप्ते· कालः कालवाचीप्रत्ययः स्वोग्नीनाधास्यमानेनत्तटोविषये लृ
ट तमसोगाश्याउदात अघुत्तितिप्राप्ते मित्रवयस्त्तरघः मित्रावयमिप्राप्ते स्वव्यत्ययस्तुवदते
कर्त्रेशाङ्कः कारकमात्रपरः तथाचतस्यचिनंकृत्तद्धितानाव्यत्ययः अत्रादायाश्रणलविषयेश्रचु अ
वग्रहे विशेषः पञ्चयन्यावृादारस्यपलिङ्ग्राशिषच्छिङिः तिङ् कारेणप्रत्याहारः तेषांव्यत्ययो भवतीत्या
दिरुक्तएव लिङ्याशिषयङ आशीर्लिङिः परेधातोरङ स्यात्छंदसि वचउमममंत्रंवाचेमाग्नये द्दशिरंरु ४
वक्तव्यः पितरंचद्दशेयंमांतरच आङिः तअङ्प्रोऽङीतिरङणः स्यात् छंदस्युभयथाभावधिकारोक्तः

प्रत्ययः सर्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् वर्द्धन्तु वावृधन्तुः वर्द्धयंत्वित्यर्थः आर्द्धधातुक
त्वात् णिलोपः चिक्षुणिविरेसार्वधातुकत्वात् ः परभावम्म्म्रुक्षुमाणोरितिपण आदगमङ्गननः
किकनौलिट्च आदेनाश्ववर्णतादुमाद्रेभ्य किकिनौ स्तस्तौ चलिडन् वभ्रिंवज्रपथिः सोमेददि
णि जगिमिर्ध्रुवात्तत्रिर्धृत्रमसित्रयंजतिः लिड्वद्भावादेवसिद्धे ऊरकन्नरतामितिगणवाधानार्थैकिं
तं वद्धलंकुद्दसीमुत्तं ततरि जगृतिः तमार्थ्येसेसेतत्तमश्रसत् वत्तकसेतथ्येप्रथ्येतकथ्येत् प्राथ्ये
प्राथ्येततवैतवेङ्तवेतनः सेवसेएयः सेत् तावामेषे असे प्रारदाजीवसेधाः असेतितामुदा
त्तः वदेष्येषे कसेत् गवामिव श्रियसे अध्ये अध्येत् जवंरएणध्ये पदे अग्नुदात्तं कध्ये कध्येत्
आहुवध्ये पदेनिस्वरः प्राध्ये एधसः सहमादयध्ये प्राध्येत् वायवेपिवध्ये तवेदातवाङ तवेङ
सूतवे तवेनकर्तवे प्रधैरोहिष्ये अव्यथिष्ये एतेनमर्थेनिपात्यते प्रपानरोहेश्व्यथितुमित्यर्थः
दृशेविख्येच दृष्टंविख्यातुमित्यर्थः शकिणमुलकमुलौ शाकालावुपपदेतुमर्थेएतौस्तः विभा
जंनाशाकत अपलुपनाशकत विभक्तमपलोप्तुमित्यर्थः ईश्वरेतोसुनकसुनौ ईश्वरोविचमितो
ईश्वरोविलिखः विचरितंविलिखितुमित्यर्थः कृत्यर्थेतवेकेनकेन्यत्वनः नम्लेच्छितवै अवगा

वै सि ५

हृदिटल्लोणपः भूर्यस्यष्टंकतं अवववत्तेवारिडणानावचृते अवख्यातव्यंसित्यर्थः भावलत्तेणारध्येन
कृच्छ्रदिचरिकृतमिन्निभ्यस्तोस्तन आसस्यातोःसीदति आससमासे सीदेतिश्वत्यर्थः उदेतोः अयक
तोः प्रवदितोः प्रचरितो आतमितो कामभाविज्ञतितोः संभवामि रूपिरदोःकसतन भावलत्तणे
इत्येव घञाकुरस्यविरत्योविरमूशितन् घञजन्तस्य आल्हदः इतितृतीयः त्रेस्याजसो राविशङ्गात्
ङीस्यादत्तविषयेच्छंदसि रात्रीव्यख्यदायती लोकेनच्छदिकारादिति ङीषन्तोदात्तः नित्यंच्छं
दसि बह्वादिभ्यच्छंदसिविषयेनित्यंङीप् बह्वीबहित्वा निम्नयद्रणामनतरार्थे भवच्च ङीप्याच्छं
यसि क्विप्भीः विभक्तसमासनिडप्रत्ययांतस्त्रेनक्रियते उत्स्यन्तनवृते उवङादेशात्तुसोत्रः मुङ्
लाच्छंदसिलिच्चङीषोलित्वामानवागमः लितस्वरः रथीरभून्मुद्गलानी हीचेजिह्वीचच्छंद
सि संयोगोपधत्वादप्राप्तोङीपिविधीयते अग्नेरोवेदीर्घजिह्वीदेवतांयत्तवाह कद्रुकमंडलो
श्छंदसि ऊङ्स्यात् कद्रूश्चवै कमंडलुः गरगुलमधुजनयतनया लूनासितिवक्तव्य गुग्गुलुः
मधुः जतुः पतयालुः अव्ययात्यप् आविष्ट्यस्योपसंख्यानंच्छंदसि वज्र वर्षाभ्यः ठकोपवादः स्व ५
रभेदः वार्षिकं वासंतात्च ठञ्स्याच्छंदसि वासंतिकं हेमंताच्च च्छंदसि वज्र हेमंतिकं योगविभागउ

तदर्थः शौनकादिभ्यश्छंदसि णिनिः प्रोक्तोऽर्थेऽर्थे छापवादः शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः वा
जसनेयिनः छंदसि किं शौनकीया शिक्षा पाच छंदसि विकारे मयट् स्यात् शरमयं बर्हिः यस्य पर्णमय
धीन द्रु नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् उत्वान्करणवान् मौंजं शिक्यं वार्ध्री चर्म तस्य विकारो वाध्रीरज्जुः वैल्वो यूपः
सभाया यः ढश्छंदसि सभेयो युवा भवेत् छंदसि समम्यताद्भवार्थे यत् मेघ्याय च विद्युत्याय च यथा
यथं शैषिकाणां दीनां चायवादो यत् यत्तेतेपि भवति सर्वविधीनां छंदसि वैकल्पिकत्वात् तयथा
मूजवान्नाम पर्वतः तत्र भवः मौजवतः सोमस्य वमौजवतस्य भक्षः आचतुर्थ्यं समासे छंदोपिकारः
यथो नदीभ्यो यथा अन्नमस्त्रा पाथ्याय वृष्टा चनादेयीनताया गिरौ भवेपाथ्यसि भवः पाथ्याः नद्यां भवो नादे
यः वैशंत हिमवद्भ्यामण् भवे वैशंतीभ्यः स्वाहा हैमवतीभ्यः स्वाहा स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ यत्स्र
तस्यत् अनन्त्ययोरन्त्यस्वरे भेदः स्रोतसि भवः स्रोत्यः स्रोतस्यः सगर्भ सयूथ सनुताद्यन् अनुभ्राता स
गर्भ्यः अनुसख्वा सयूथ्यः योनस्सनुत्य उतवाजिनाः नुतिर्नत नपुंसके भावे क्तः समानार्थे
स्त्वयोपि कर्मधारयाः समानस्य छंदसीति सः ततो भवार्थे यन् यतोपवादः तुग्राद्धन् भवेर्थेप
छंदसि आवः पामं कुषभं तुग्म्यासिक्ति च कवाः तुग्र्याद्धिति प्राशस्त्वा नर पताकाशाय तत्र वरिष्ठेषु

ये सि.
५
6

नग्रशब्दश्रुतिवृत्तिः अग्रायत यज्ञोवचात वन अग्रेभवोमरुः अग्रियः अग्रीयः समुद्राद्याह्नः समुद्रि
या अप्सरसोमनीषिणं चावदतो अश्विनास्येवचोदः वर्हिषिवदते प्राप्तिता यदिस्येव वर्हिष्येभुलिपि
षु हुतस्पभागकर्मणि भागोऽशंः हुतं रक्षोघ्नात्तलाहननीयते अग्रेरक्तस्पातनः रेवतीजगतीछ
विष्यास्यः प्रशासप्रशंसनेयस्मात् रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यं हविष्यं अस्तरस्यत्वं अस्तुयंदे
वेभिर्धीयिविष्यास्युः प्रशास्य प्रशासनेयस्मात् रेवत्यादीनां प्रशासनं रेवत्यं जगत्यं हविष्यं अस्त
रस्यत्वं अस्तुयंदेवेभिर्धीयिविश्वमायायामसण अश्वसंरीमायां तद्वानामसमुयधानोमंत्रश्रुतीष्ट
कामसत्त्वमतीः वृर्चस्वानुपधानोमंत्रः अग्रास्वामिष्टकानां वर्चस्पाः ऊरतव्याः अश्विमानण
आश्विनीरुपदधातिवषस्यामसम्भूर्योमनुप तद्वानामामितिस्त्रज्ञमर्धमनवतीत मतोरितिष
दमावर्त्यपचम्यंतवोध्य मतवतीयोमहुशाद्रः ततोमतुपप्मात् प्रथमस्यमत्तोलंकुचवयः
शाद्वलमंत्रो यदुयास्त्विष्टकामभ्यासिनिमंत्रम्हवषयः शाद्वोस्तत्तेनापधेयात् मर्द्धत्वतीरुप
दधातीतिप्रयोगः मत्वर्थेमासतन्वोः तसोभंतदस्मिन्नस्तीतितनभस्योमासः ओजस्पातनः
मधोनुच चायत मध्यव्यः माधवः ओजेसा हतियत्वो ओजस्यमहः ओजसीनवा वशो

वत्वेनतदेवभगाइनिकर्मधारयः वेशोभगयः वेशोभगीनः यशोभगयः यशोभगीनः पूर्वैः कृत।
मिनयौच गंभीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः येतेपंथ्याः सवितः पूर्व्यासः अद्भिः संस्कृतं यस्येदमप्यं
हविः सहस्रेणसंमितौघः सहस्रियासो अपांनपात् सोम्याब्राह्मणः यज्ञार्हइत्यर्थः मयेच सो
मशब्दाद्यः स्यात् मयडर्थे सोम्यंमधुः सोममयमित्यर्थः मधोः मधुशब्दात्मयडर्थेयः स्यात् मध
व्यः मधुमय इत्यर्थः वसोः समूहेच चात्मयडर्थेयत् वसव्यः अक्षरसमूहेछंदसउपसंख्यानं
छंदसउपसंख्यानं छंदः शब्दादक्षरसमूहेवर्तमानात्स्वार्थेयदित्यर्थः ओश्रावयेति चतुरक्षरं
अस्तुश्रौषडितिचतुरक्षरं यजेतिद्व्यक्षरं येयजामहइतिपंचाक्षरं द्व्यक्षरोवषट्कारः एषवैस
प्तदशाक्षरश्छंदस्यः नक्षत्राद्घः स्वार्थेनक्षत्रियेभ्यः स्वाहा सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थेसविताताः वतुसर्व
ताति प्रदक्षिणिदेवतानिपुराणः शिवशमरिष्टस्यकरे करोतीतिकरः पचाद्यच् शिवंकरो
तीतिशिवतातिः याभिः शंतातीभावथददाशुषे अथोअरिष्टतातये भावेचशिवादिभ्योभावेता
तिल्स्याच्छंदसिशिवस्यभावः शिवः शिवतातिः शंतातिः अरिष्टतातिः इतिचतुर्थः सप्तनोऽञ्
छंदसि तदस्यपरिमाणमित्यर्थेवाच्यः पंचदशिनोऽर्धमासाः विंशतेश्चेतिवाच्योविंशिनोऽङ्गि

वै॰सि॰ रसः पृष्ठ्यरसमदोः साहश्यपेवतत्त्वायाः त्वावतः पुरूवसो नत्वावां अन्यः यज्ञविप्रस्यामावतः छंदसिच प्राति
पदिकमात्रात्तदर्हतीतियत् सादन्यं विदथ्यं वत्सरांताच्छश्छंदसि निर्हितादिश्वघोषु इद्वत्सरीयः संपरिपू
र्वात्खच चाच्छः संवत्सरीणः संवत्सरीयः परिवत्सरीणः परिवत्सरीयः छंदसिघस् ऋतुशब्दात्तदस्य
प्राप्तमित्यर्थे भागः ऋत्वियः उपसर्गाछंदसिधात्वर्थे धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात्
यदुद्वतोनिवतः उद्गतान्निर्गतानित्यर्थः थट्चछंदसि नांतादसंख्यादेः परस्यडटः थट्स्यान्मट्च पंच
थं पंचमं छंदसिपरिपंथिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि अपत्यंपरिपंथिनं मात्वापरिपरिणोविदन् बहु
लंछंदसि मत्वर्थे विनिः स्यात् छंदोविन्प्रकरणेष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानांदीर्घश्चेतिवक्तव्यं इति
दीर्घः मेखलाविनः भयाविन मृतमष्ट्राविचरत् छंदसीवनिपौचवक्तव्यौ ई रथीरभूत् सुमंगलीरि
यंवधूः मघवानमीमहे तयोर्दार्हिलौचरत् छंदसी इदं तदोर्यथासंख्यंस्तः इदादिवउपस्तुतिम्
तर्हिप्रष्टितोचछंदसि किमस्थाल्स्याद्धेतौप्रकारेच कथाग्रामंनपृच्छसि कथादाशेम पश्च
पश्चाचछंदसि अवरस्यास्तात्यर्थेनिपातौ पश्चहिंसः नोतपश्चाव छंदसि तृजंतात्तृन्नंताच्चइष्ठ
न्नीयसुनौस्तः आसुतिंकरिष्ठः दोहीयसीधेनुः प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छंदसि अवरस्यास्तात्यर्थेनि

पातौ पञ्चत्रिंसः नोतवपस्यानछंदसि त्वजं तांतज्जंजनाच्छ्रुत्वीयस्तनोत्तः आसत्तिकरिष्टः होदीपसीधे
न प्रत्नपूर्वविश्वेमात्स्यात्लछंदसि इवार्थे तंप्रत्नथापूर्वथाविश्वथेमथा अमुछंदसि किमेतिङव्ययघा
द्विषेवे पततंयमतरं वृकज्येष्ठाभ्यांतिल् तातिलौ च छंदसि स्वार्थे पानरेडुरेवोवृकतिं ज्येष्ठतातिंव
हिषदे अनुसंततायं प्रत्नकालछंदसि तमत्रूरुषाट्टवषात्समासांतः ब्रह्मसाम भवति देवछंदसानि
वहुप्रजाछंदसि वहुप्रजा निरृतिम् आविवेशा छंदसि च देतस्य दत्तस्य हि हुवींदा उभयतोद
तः प्रतिरक्षाति ऋतेरछंछंदसि ऋदं तारहवींदेंतकम इतामातायसाह नात्ता इति पंचमः प
कोचोहे छंदसि वेति वक्तव्यं योजागार दाति प्रियाणि नजादीनां दीर्घोभ्यासस्य तु जादिरा
कृतिगणः प्रभरातत्वजानः सर्पेमामहान दाधारयः पृथिवीं सक्तताव वहूलंछंदसि इः स
प्रसारणंस्यात् ऊध्माइव तये ऋविवेहतरयदादिलोपछंदसि ऋकपाढुपरेत्रेः संप्रसारण
मतरयदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यं नवस्रुफे छंदसि किं उपचाति रयेमितोवहुल रेवान् रपि सात
पुष्टिवर्द्धनः चापः की नयचिवरनति विवरस्य लिक्षुसिरूप वहुलग्रहणान्नवृतेनेह अगीःज्या
निर्निचाय्य अयस्थेमानत्वरानडुभ्यिक्षुषेति पाजस्रतासितमाधीराधीनेः एतेछंदसितियाथे

वैसि·
८
९

ते ऽंह्वस्वविस्ना पदस्यधेयांस्यर्थेत्वंञ्छाण्यां श्वर्कमात्र्चुः वत्स्यात्र्कुः वर्चे र्द्धेस्वलिवुसि विचुवे चु
क्षेलिरियासि पत्तिस्याज त्वनणिलिस्नातात्वारंदंसोमाः स्थितातोग्रहाः श्रीतत्पाके निष्ठायांनाशि
रेडुहे सध्यन आशीर्तेः श्रीज एवक्लिपि निष्ठायांव स्विदेच्छंदसि स्विददेन्योग्रस्येच याहास्यात् चिखा
द विखेदेत्यर्थः शीर्षिश्छंदसि शिरः शब्दस्यशीर्षत्स्यात् शीर्षत्स्यात् शीर्ष्णोजगतः छंदसिरीर्घान
सिश्चिचष्टसवर्णदीर्घोवास्यात् वेराहीवाराहो नानुषीर्गोलते विशः ज्तरस्ते वेङ्ये पीदंवाको
भेदेनसंबाध्यतेनाभिभूर्ववेस्यात् शासीत शम्यच नर्यासिषिरामिव संप्रसारणेवस्वेंरूपमपिवा
स्त्यमानः यजमानः शाकृस्वसिवहूत्वे लोपः स्यात् पातेरात्राणांनाता पिंडानां एवमेत्वादिषुछंद
सि परत्पंव त्वं अयांत्वेस त्र अयांतोमत्र भय्यप्रवप्ये चछंदसि विभेत्यस्मादिति भयाः वेतेः प्रवप्पा
इतिस्त्रियामेव निपातनं प्रवेयमित्यत्र छंदसि किंभेयं प्रवेयांह्रद्य्याश्चाय उपसंख्यानं हृदे भवा हृद्य्या
श्चापः भवेछंदसीति यत् प्रकृत्यातः पादमव्यपरे अरुकपादमध्यस्थएङ्. प्रकृत्यास्यादति परे नतुवकारय
कारपरे इति उपप्रयंतो अध्वरंसुजाने अग्र स्यते अतः पादे किं एतास एतेचेति अव्यपरे किं तेवदन् अय्याद
वेयादव क्रमस्वतापमवतवस्यप्रवं एङ्व्यपरेष्यति पठ. प्रकृत्याव सभि नी अव्यात् मित्रमहो अववात मा

ततोऽग्रेवेतं कृशिकासो ग्रवस्यः पयपिरिद्धचे त्तेनोवंस्तरथ्यन्तः सोयमागात् नेहणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो
नक्रियते तथापि वाकृलकात्समाधेयं प्रातिशाख्ये नवाग्रे त्रिकृण्वायमर्थः यत्तु पुरः उरः शाहणउञो
तिप्रकृत्यापूर्वजषां उराग्रे तीरिति पूज्यषपाराभावादनेतः पादाग्रेवचन आयोजषाणोऽहृस्नोवर्षिष्ठेनः
उवोवालेविकेपूर्वे यजुषिग्रतिप्रकृत्या आपाग्रस्मात्मातरः जषाणोऽग्रिराजपहृस्रोऽग्रे सुम्ना वर्षि
ष्ठेऽग्धिनाके अंवेअवालेऽपूविके अस्मादेववचनाद्देवार्थे निहृत्सोन अगडत्यादौच अगश्राहृपएउः
नदादौच अकारे यएङः पूर्वेसोतिप्रकृत्या यजुषप्राणे अगोअगोअदीव्यत अनुदात्ते च कुधपरे कव
र्गधकारपरे अनुदात्ते अतिपरे एङः प्रकृत्या एजुषि अयंसोऽग्निः अयंसो अध्वरः अनुदात्ते किं अधाग्र
हदो अग्र प्राह्व आद्युदात्तः कुधपरे किं साय मग्निमते: अवयस्या सिव अनुदात्ते अकारादौ अवयष्याः
शाहूपरतो पूर्वषिष्ठः प्रकृत्या वीहि देव्यो अवयष्याः वयेस्या सि लङि तिङ् तिङत्व नुदाते तं अनुदा
त्ते किं यदुदेभ्योऽवयष्या निपातैर्यद्येति नियामोन आङो नासिकं छंदसि आङो वि परे अनुनासि
कः स्यात्सच प्रकृत्या अभ्र आँ अपः गभीर आँ उग्रपुत्रे ईषा अक्षादीनां छंदसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः
ईषा अक्षो हिरण्ययः ज्यायाइयं पूषा अविष्टु स्वप्छंदसि बहुलं स्यडत्यसपसोर्लोपः स्यादृलि एषस्यभानुः

वै॰ सि॰ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे ह्रस्वात्परस्य चंद्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मंत्रे हरिश्चंद्रो मरुद्गणः सुश्चंद्र दस्म॰

८ स पितरामातरा च च्छंदसि द्वंद्वे निपातः आ मा गंतां पितरा मातरा च च्छंदसीति किम् पितरामातरौ वा अपि न माता पितरा नू चिदि

१ ष्टौ समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु समानस्य सः स्यान्मूर्द्धादिभिन्नेत्तरपदे सनाभ्यः छंदसि स्त्रियो

वहुलं विश्वग्देवयोरद्र्यादेशः विश्वाचीव घृताचीव देवद्रीचीं नयत देवयंतः कद्रीची सधमादस्थयो

श्छंदसि सहस्य सधादेशः स्यात् इंद्र त्वास्मिन्सधमादे सोमः सधस्थः पथि च छंदसि पथिशब्दे उत्तरपदे कोः

कवं का च कवपथः कापथः कुपथः साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे सहेः क्त्वाप्रत्यये माघहयुत

तितीर्येति निपात्यते मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्ळ्हा अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ळ्ह ब्राह्मणानिघ्नात्येवि

हितः आसह्य ह्योपो अश्वस्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ढकारं नामेति स एव चास्य ढ्हका

रः सत्रक्षणा संप्रयुक्त इति छंदसि वाष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे अष्टापदी मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य

मतौ दीर्घः स्यात् अश्वावतीं सोमवतीं इंद्रियावान्मदिंतमः विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ओषधेश्च विभ ४

क्तावप्रथमायां दीर्घः स्यान्मंत्रे यदोषधीभ्यः अदधात्योषधीषु ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां

दीर्घः स्यात् आतू न इंद्र वृत्रहन् उत वा घा स्यालात् मक्षू गोमंतमीमहे भरता जातवेदसं तङ्क्ष्विति

घादेशास्परि॰त्वपदेत्यद्दृणंतेतेरूनः म्पृणोत्यग्रावाणः कृमन्ता अत्रातेभद्र यज्ञानम्पक्रांग्रं कृपाणः उ
कःसत्रि ऋविदीर्हेरत्पेव अभीशुणः सम्रीता सत्रशतिषुः नम्रधानस्योरुशुम्पट्टनिणः घचो
नस्निउः सेमेदीर्घेविमादि चक्रोजरसं निपातस्यच एवादिते केरस्तुभयथा नामिदीर्घोवाधा
नाधात्पणामितिवाद्भुचा नत्रिरीपाल्ल हृस्वमेवव्ययंवति वाघपूर्वस्पनिरामेघष्ठवस्पाचउपाधायावा
दीर्घोलवुडोसर्वनामस्थाने अभत्वाणि अभत्वाणि निगमेकिंनत्वानत्वानत्वातत्वाणोजनितामंत्रे अु
दात्तत्विणिलोपोनिपात्पते योनःपिताजनितापते शामपितेत्पर्थः युस्त्रवोदीर्घश्छंदसि स्पर्योत्पन
वर्तते विश्वपविस्र भ्राशज्जादीनोकेरस्पाविस्पपते भनुज्जासीनामित्पर्थः भ्रानेट भ्राषः नमाच्छा
गे त्वद्भलकेरस्पमाद्याणोपिजनिष्टोउग्रः सहसेभावः तेत्रयरवीजात्पवासः उरयोरे प्रथमदध
षोमाधानेः सत्वोषधीः हिरएपशाश्राहिदि तस्पमयदोमशद्वस्पलोपानिपात्पते प्रथमदध्य्रश्रा
घः रेभावस्पाभीयत्वेनासिद्धत्वादातोलोपः अत्रेरभावस्पविकृतेषुनरपिरेभावः मदर्थमुद्गेदि
वचनांतेतिरिंड्डउयोरितिकेरत्पुभयथा मूतुधियोर्घणस्पापियङ॰ चक्रीच वनेषुचित्रंविभ्वंवि
भुवंवास्वधोत्तमग्र॰ सुधियोवा तत्वादीनांकेरस्तिवद्भुले तत्वघ्नेम तनंचवा त्र्यंवके त्रियंव

वै.सि. १०
10

क्रम. तनिपत्योश्छंदसि एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये वितत्निरे कवयः शकुना इव पप्तिम
घसिभसोर्हलि च सग्धिश्च मे बब्धां ते हरी धानाः हुझल्भ्यो हेर्धिः श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसि श्रुधी ह
वं शृणुधी गिरः राय स्पूर्द्धि उरुणस्कृधि अपावृधि वा छंदसि हेरपिद्वा स्यात् अङितश्च हेर्धिः स्या
त् रारंधि रमेः व्यत्ययेन परस्मैपदं प्रायः शपः श्लुः अभ्यासदीर्घश्च अस्मै प्रयंधि युयोधि जातवेदः स्मसः पा
योत्तकयोतेषापः श्लुः मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः आत्मन् शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि त्मना देवेषु वि
भाषर्जोश्छंदसि ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयःसु रजिष्ठमनुनेषि ऋजिष्ठं वा ऋ
त्व्यवास्त्व्यवास्तवमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि ऋत्व्यं वास्तुनि भवं वास्त्व्यं वास्तवं मधुशब्दस्याणि स्त्रियां
यणादेशो निपात्यते माध्वीनः संत्वोषधीः हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते
हिरण्ययेन सविता रथेन इतिग्रहः शीङो रुट् बहुलं छंदसि रुडागमः स्यात् लोपस्त आत्मनेपदेषु
तिपदेत्तलोपः धेनवो दुदुह्रे लोपाभावे दुदुहते अदृश्रमस्य अतो भिस ऐस् बहुलं छंदसि अग्नि
र्देवेभिः नेतराच्छंदसि स्वमोरदड् न वार्त्रघ्नमितरं छंदसि किं इतरत्काष्ठं क्त्वापि छंदसि १०
यजमानं परिधापयित्वा सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ऋजवः संतु पंथा पंथान इति

प्राप्ते सुः परमे व्योमन् व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक् धीतीमती सुष्टुती धीत्यामत्यासुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसव
र्णः यासुरथा रथीतमादिविस्पृशा अश्विना यौ सुरथौ रथीतमौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आत् न ताद्ब्राह्मणं न
नमिति प्राप्ते आत् यादेव विद्म तात्वा यमिति प्राप्ते आत् न पुष्ट्या वाजं वधवः अस्मे इन्द्राबृहस्पती यु
ष्मास अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे उरुया धः स्नया उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या नाभा पृथिव्याः नाभाविति
प्राप्ते डा ता अनुष्ठोच्या वपतात् अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्यावदुः साधुया साधु साधुमिति प्राप्ते
याच वसन्ता येजन वसन्त इति प्राप्ते आल् इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं उर्विया पादार्विया उरुणा
दारुणेति प्राप्ते इया सुक्षेत्रिया सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् दृतिं न शुष्कं सरसी शयानं डीरेकार इत्याहुः
तत्रायुदात्ते पदे प्राप्ते अव्ययेनान्तोदात्ता नाताः वसन्तं तत्र डीं येतात् ङेर्लुक् ईकारदेशस्योदाहरणं
नवेस्त्तम आङ् याजयाम उपसंख्यानं प्रवाहवास्तित्वं वहुनेति प्राप्ते आजादेशः डेर्डीतीति गणः स्वप्न्या
स्वप्नेनेति प्राप्ते अपवसनः सिंधुर्न सन्यावया तावेति प्राप्ते अयारादित्वरः अमोम्रश्च सुवादेशस्यामोम
प्रस्मत् अकारश्चारणार्थः स्यात्वान्त्वात्सर्वादेशः अस्तिसिचश्च तीट वधीहृत अवधिरमिति प्राप्ते
लोपस्त आत्मनेपदेषु केदसि देवा अहहू ह्यारह्नेति प्राप्ते दक्षिणतः शये शेत इति प्राप्ते आत्मेतिकिं

वै.सि.
२१

उत्संङ्ग इति ध्वमो ध्वात् अंतरेवोष्माणं वारयध्वात् वारयध्वमिति च एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्य
ते यजध्वैनं प्रियमेधाः वकारस्य यकारो निपात्यते इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी: तस्य तात् मध्यमपु
रुषबहुवचनस्य स्थाने तात् स्यात् गात्रमस्यानूनं कृणुतात् कृणुतेति प्राप्ते: सूपचद्वर्गीयमतात् रा
मपतेति प्राप्ते तप्तनप्तनथनाश्च तस्यैते स्युः शृणोत ग्रावाणः शृणुतेति प्राप्ते तनप् सुनोतनपचतनपच
तब्रह्मवाहसे दधातन तूर्विणि तनशामरुतस्तज जस्थन जयध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं स्तम्भ
विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन मस्मभ्यं नस्त्वा

२१

परेपूर्वस्यांतोदात्तः उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः देवद्रीचीनयतदेवयंतः अनुदात्तइतिवाच्ये दार्घीयः
मात्रकः अन्यपस्वरएवात्र आमंत्रितस्यच आमंत्रितस्यादिरुदात्तःस्यात् अग्नइंद्रवरुणमित्रदेवाः आ
मंत्रितस्यच पदात्परस्यापादादिस्थस्यामंत्रितस्यसर्वस्यानुदात्तःस्यात् सामकस्यषाष्ठस्यापवा
दोयमाष्टमिकः इमंमेगंगेयमुनेसरस्वति अपादादौकिं अनहिलेमे आमंत्रितंपूर्वमविद्यमान
वत् अग्नइंद्रादीनात्रिघातोनपूर्वस्याविद्यमानत्वेनपदात् परत्वाभावाभावात् नामंत्रितेस
मानाधिकरणेसामान्यवचने समानाधिकरणे आमंत्रितेपरेविशेष्यंपूर्वमविद्यमानवन्न अग्ने
तेजस्विन् अग्नेत्रातः समान्यवचनेकिं पर्यायेष्वमाभूत् अघ्न्येदेविसरस्वति सामान्यवचनेवि
भाषवचने अत्रभाष्यकृतावहुवचनमितिपवितं सामान्यवचनमितिचपूर्वसूत्रेयोजितं आमं
त्रितेविषणेपरेपूर्वंवहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा देवाःषड्वीहूनः कृणोतः अत्रदेवानांविशेषण
णरिति देवाःशरण्याः इहद्वितीयस्यनिघातोवैकल्पिकः स्ववामंत्रितेपरांगवत्स्वरे सर्वंनुसा
मंत्रितेपरेपरस्यांगवत्स्यात्स्वरेकर्तव्ये इवत् पाणीशुभस्पतीशुभरतिशुभेःकिंवतान्नषष्ठ्यंते
तस्यपरशरीराननुप्रवेशोवाष्टिकसामंत्रितायुदात्तत्वं नचाष्टमिकोनिघातःशंकाःपूर्वमंत्रितस्या

२ वै सि विद्यमानत्वं न्यायादादिवात् यते दिवौ इति मंतं भोजनं इहदिवः शाहस्यस्याष्टमीको निघातः परग्रना
त्वृष्मत् षष्ठ्यामं त्रितकारवचनं षष्ठ्यंतमामंत्रितांतं प्रनियत्कारकं तद्वा चकं चेति परिगणनं कृतंस्यमि
त्यर्थः तेते हन प्रथमग्रेत्नरिताए तेनाग्रेन्नप्मणा समष्यानन्तृत्यावासि पूर्वांगवचेतिवनात्मं प्रातेपि
नमहृत्तो धतित्वाइहिनर्दिवः अव्ययानांन उच्चैरधीयात अव्ययीभावस्पतिष्यते उपारम्यधीयातः
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोवदात्तस्य उदात्तस्यानेस्वरितस्यानेवधीयणतः परस्यानुदात्तस्यस्वरि
तः स्यात् अभ्यभिहि स्वरितयणः स्वलृष्पापा अस्यस्वरितस्यत्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघा
तोन एकादेशउदात्तेनोदात्तः उदात्तेनसहैकादेशः उदात्तस्यात् वोप्याः स्वावरंमहृतः स्वरितोवान
दात्तेपदादौ अनुदात्तेपदादौपरेउदात्तेनसहैकादेशः स्वरितोवास्यात् पदेपूर्वेनुदेणोदात्तः वी
रहंज्योतिहृदये अस्यप्योकोदिवीयते व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेत्तदा
तः किच एङः पदांतादतिपूर्वरूपेस्वरितएवतेवदन्ति सो ऽ यमाणात् उक्तं चप्रातिशाख्ये इकारयोश्च
प्रश्लेषक्षेप्राभिनिहितेषुचेति उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः उदात्तात्परस्यानुदात्तस्यस्वरितःस्यात् अग्नि
मीले अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातोन नमीशानासः नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवा

नां उदात्तः परः स्वरितपरस्यानुदात्तः स्वरितो न स्यात् गार्ग्योदिमतेतस्यादेव प्रथयआह्नः वोप्सा ःका ३ भी
भावः एकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धौ दूरात्संबोधने वाक्ये वाक्यश्रुतिः स्यात् त्रैस्वर्यापवादः आगच्छ भो माणवक
कर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु यज्ञक्रियायामेकश्रुतिः स्यात् जपादीन् वर्जयित्वा अग्निर्मूर्धा दिवः प
द्वेति किं जपे तेनिमग्नस्य न्यूङ्खो नाम षोडश ओंकाराः गीतिषु सामाख्या उच्चैस्तरां वा वषट्कारः य
ज्ञकर्मणि वौषट् शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा विभाषा छन्दसि छन्दसि विभाषया एकश्रुतिः
स्यात् व्यवस्थितविभाषेयं संहितायां मन्त्रेषु त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानां अन्येषामपि यथासं
प्रदायं व्यवस्था न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्द
सीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् सुब्रह्मण्या असाविन्द्रतः तस्मिन्नेव निगदे
प्रथमानस्य उदात्तः स्यात् गार्ग्य यजते नित्वामान्त्रमाद्युदात्तो नेन बाध्यते अमुष्यायणः वष्ठान्तस्या
पि भावः उदात्तः पिता यजते स्यात् स्यायानमेच चोदितः तेन द्वावुदात्तौ गार्ग्यस्य पिता यजते
वाना नाम्नैव यस्य स्यात् स्यनाम्नैव यस्य उपोत्तममनुदात्तं वा स्यात् देवदत्तस्य पिता यजते देवब्रह्मणो
रनुदात्तः अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात् सुब्रह्मण्याख्यायां देवा ब्रह्माण आगच्छत स्वरितात्संहि

२ वै सि॰ नायामनुदात्तानां स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् इमं मे गंगे यमुने सरस्वति
उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् सरस्वति शुतु
द्रिस्यचतयत्वः तस्य परमाम्रेडितं अनुदात्तं च द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् गोपायतं नः असिस
स्यः स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात्
स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः स्वपंति स्वपंति — संति हिंसंति २ एते प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता क्ङित्येवेष्य
ते नेह स्वपानि हिनसानि अभ्यस्तानामादिः अनिट्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरु
दात्तः येददति प्रियाचन परत्वाच्चित्स्वरमपि बाधते दधाना इंद्रे अनुदात्ते च अविद्यमानोदात्ते लसार्वधा
तुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्य
यात्पूर्वं पिति भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् योअग्निहोत्रंजु
होति ममत्तनः परिज्मानामानां यह्वीरिदथनत जागर्षित्वं लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं चिकीर्षक किया
ह्रिणिमन्यतरस्यां अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा स्यात् मुलिपरे लोत्पयते लित्स्वरः अत्र कत्वप २
कि उपदेशे जंतानां कर्तरि पकि परे आदिरुदात्तो वा लूयते कदारः स्वयमेव चङ्यन्यतरस्यां चङन्ते धातो

त्रुटीनमन्तोदात्तत्वं वा साहित्वीकरणो धात्वकार उदात्तः पचतीनिरेच उदात्तः इति धातु केत्वरः कर्षात्वतो
त्वजोन्त उदात्तः कर्षतेर्धातोराकारवतः स्वरयजतस्यान्त उदात्तः स्यात् कर्षः शपानिर्देशान्नदादेराद्युदा
त्तत्वं कृषः घञः उञ्छादीनां चान्त उदात्तः स्यात् उञ्छादिषु युगशब्दो यजन्तो गुणो निपात्यते काल
विशेषे रथाद्यवयवे च वेत्याभरः उशिके भिक्षुरोयुरो अन्यत्र योरोयोरो नवल्लरभन्त शब्दो यमन्तः
गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः उत्तमशाश्वतसावपि उत्तमं वरुणः शाश्वतमभीलते चतुरः शाति
चतुरोन्तोदात्तः प्रशिशिपरे चतरः कल्पयंतः आविरुतिरादेशस्य पूर्वो विधोस्यानिवत्वाच्चेह चतर
स्तः पञ्च चतेरुत निन्त्वादाद्युदात्तत्वा स्वस्वयोत्तसंपत्तद्विच भ्योर्य्यामत्लादिर्विभक्तिस्तदंते पदे उपा
न्तमनुदात्तं स्यात् षड्भिर्युक्तैः पञ्चभिः नवभिर्जनैर्नवतीच सत्सम्भ्योजायमानः आदशभिर्विवस्व
तः उपोत्तमं किं आषड्भिर्हूयमानः विश्वेदेवाहिमि कृतिलिकिं नवानां नवतीनां विभाषाभाषा
यां उक्तविषये सर्वस्य स्तुपि स्वपिधरे सर्वं प्रादुस्यादिरुदात्तः स्यात् सर्वे नंदतियशसा त्रिस्त्यादिर्नि
त्य जिदंतस्यनिदंतस्य चादिरुदात्तः ग्रस्तित्विषांतिपोस्यांत उक्तः कर्मणि ग्रस्मणादित्वात् ख्यान
स्तेर्दधिघनस्मृतः चायतेरसुन् चापरेन्नहूस्वश्चेति चकारादसुनोनुडागमः पश्चिमयोः सर्वना

२ वै सि॰ मस्थाने आदिरुदात्तः स्यात् अवयंपयोः सर्वनामस्थाने किं त्योतिष्यंतः पयोरत्र उदात्तनिवृत्ति
स्वरेणांतोदात्तंपदं अतस्मात्तवेगुणपत् नवेप्रत्ययांतस्यायत्तोऽग्निरवदात्तौ एतः द्वर्थसेदानवाउ त
3 योनिवामे आद्युदात्तः स्यात् स्वदेयेस्मिन्विवत्त जयः करणं करणवाचीजयशब्द आद्युदात्तः ज
यत्यनेनजयोम्बः वृषादीनांच आदिरुदात्तः आकृतिगणोऽयं वाजेभिर्वाजिनीवती इन्द्राणी
संज्ञायामुपमाने उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः चंचेवचंचा कनोत्र लुप् एतदेवज्ञापयति क
चित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति संज्ञायां किं अग्निर्माणवकः उपमाने किं चैत्रः निष्ठाचद्व्यजना
त् निष्ठांतस्यद्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो नत्वाकारः दत्तः द्यचूः किं चिंतितः अनात्किं त्रातः संज्ञा
यामित्येव शुष्केनैः कृतं हृतं शुष्कधृष्टौ एतावाद्युदात्तौ स्तः असंज्ञार्थमिदं अत्र सत्रमयुक्ते आशि
तः कर्ता कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः कृष्णंतिन फल आशितं रिक्ते विभाषा रिक्तशब्दो
वादिरुदात्तः रिक्तः संज्ञायां तु निष्ठाचद्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन
जुष्टार्पिते च छंदसि आद्युदात्ते वा स्तः नित्यं मंत्रे एतत्सूत्रंभाष्याकारमतेन जुष्टोदमूना वलस्यादु २
रर्पिते इत्यादे पूर्वेणैवसिद्धे छंदसिपाक्षस्यव्यवस्थिततयाविपरीतापत्तेर्योगात् अर्पिताः

स्वांगाख्यायामादिर्वा वहु दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तावस्तः दक्षिणो बाहुः आख्याग्रहणं किं प्रत्यङ्मु
खमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति क्रतुरिति च अस्वाङ्गार्थमिदं दक्षिणा इह पर्यायेणाद्यन्तौ उदात्तौ
कृष्णस्यामृगाख्या चेत् वर्णानां तणेत्याद्युदात्ते प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते कृष्णानां व्रीहीणां कृष्णो ना
नावऋषभः मृगाख्यायां तु कृष्णो रात्र्यै वातामधेयस्य कृष्णस्यैतेव अयं वाकृष्णोऽश्विना कृष्णऋषिः
शुक्लगौरयोरादिः नित्यमुदात्तः स्यादित्येके वेत्यनुवर्तन्ते इति तत्र शुक्लमरोगौरो यद्यपि वेत्यन्तो
दात्तदर्शनात् अंगुष्ठोदकवकवशानां छंदस्यन्तः अंगुष्ठस्य स्वाङ्गानां कुर्वादीनामिति द्वितीयस्यो
दात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तार्थ आरंभः वशाग्रहणं नियमार्थं छंदस्येवेति तेन लोके आद्युदात्तत्वेत्याहुः पृष्टस्य
च छंदस्यन्त उदात्तः स्यात् वा भाषायां पृष्ठं अन्तेन स्यात्त्वगाख्या चेत् उत्तर्वतानामित्याद्युदात्तस्यापवादः
अर्थस्य स्वाम्याख्या चेत् यांतस्यान्तात् पूर्वमिति यतो नाव इति वा आद्युदात्ते प्राप्ते वचनं आम्रायाम्नदिगाख्या
चेत् दिगाख्या व्याहृत्यर्थमिदं अत एव त्वाष्ट्रकादिकं पर्यायस्याद्युदात्तता इदम्रथा स्पर्धिः नक्षत्राणामा
विषयाणां अन्त उदात्तः स्यात् अश्लेषानुराधादीनां लघावंत इति प्राप्ते ज्येष्ठा श्रविष्ठा धनिष्ठानामिष्टं तत्
वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनं नञ्पूर्वस्य कृतिकाख्या चेत् अन्त उदात्तो नकृत्तिका नक्षत्रं केचित्तु नञ्पूर्वो यस्था

वै.सि. मद्दिष्यापणांमितिव्याख्यायत्रार्त्विकावकुलिकां इत्यत्रायंतोदात्तोनेत्याहुः चुतादीनांच अंतउदात्तः कृतंमिमि
दे आकृतिगणोयं ज्येष्टकनिष्टयोर्वयसि अंतउदात्तःस्यात् ज्येष्टश्राहृच समसंकनिष्टश्राहृचनरः वयसिकिं
५ ज्येष्टः श्रेष्टःकनिष्टोल्पिष्टः इष्टनित्वादाद्युदात्तएव बिल्वतिष्ययोस्वरितोवा अनयोरंतःस्वरितोवास्या
त् पक्षेउदात्तः इतिफिट्सूत्रेषुप्रथमाः अथादिप्राकभ्राकेः अधिकारोयं प्राकदिप्राकस्योरितियाव
त् ह्रस्वांतस्यस्त्रीविषयस्य आदिरुदात्तःस्यात् वलितनः नक्षिषयस्यानिसंतस्य वनेवीयः इसंतस्यतस
र्पि नपुनपुंसक नणधान्यानांचद्वयषायचामित्यर्थः कमाःकाशामाषानितः ऋतः नक्षिषयस्यानि
वहृचांत् गोधूमाः संख्यायां पंचविंशतिषयात् त्वांगमिदामरंतानांत्रिटसर्वेनाम कर्णास्यांचबुकाद
धि श्रेष्टाविवमधुविश्वोविदाया पाणिनांकुरुषा कवर्गात् पर्वेत्यादिरुदात्तःकाकः पाकेत्यर्थे पाणि
नाकिंशाकं खषुवर्णाकुत्रिमाख्याचेत् रवपिपरे उवर्णांतनुदात्तेस्यात् केदकाः उनर्वत्रमातां इन वह
णोवोरिप्रादर्स ऋ स्वत्तारत्वाकरणवे चत् पीचानंमेषवर्णानातणतिनितनानां आदिरुदात्तः पतः हरि
णः शितिः पृश्निः हरितइह्रस्वांतस्यह्रस्वमनरनाक्लीत्स्य ऋइ इयैह्रस्वांतस्यादिस्तंतइ स्वमदात्तेस्यात्
मतिः अतस्यादेवनस्यआदिरुदात्तः नस्यनातः देवनेतअतेस्मीदीप्यः अर्द्धस्यासमयातने अर्द्धाग्रो

षष्टिनिचलाचलाम इत्यत्राद्वेर्लोपोदात्तदर्शनात्तु युष्मदस्मदोर्ङसि आदिरुदात्तः स्यात् नहिश्चस्तवनोममरुपिच
तथ्यदिर्भानः मम्बानः यावन्तो पतिनाव यज्ञस्थानस्य खवचसु आदिरुदात्तः नावंविना पूजेरन्यसपका
म्यांकमेर्णाइ तादचोयत ईश्वदयभासदशरायन्तः एषांएपदेनानामादिरुदात्तः ईशान तनेरुत आज्ञा
नईशोवंप्रश्न श्रेष्ठेनोवेदिवार्यं उक्यमिद्राग शस्यं विभाषवेणविधानयो आदिरुदात्तः ईशानोअग्नि
त्यागरागहासकुहश्वबकथानां आदिरुदात्तोवा आयात्त्रयो चत्तताः त्रयः पञ्चायजेता मनेत्सर्वमास
नामासतित्रियां मनोः पूर्वमाकारउदात्तः स्त्रीनाम्नि उदवरावती पुरावती श्वेतावत्याः अवतीशब्दस्यां
तउदात्तः वेत्रवती ईयः पित्वादन्तोदात्तत्वंप्राप्ते ईवत्यंतस्यापि प्राप्तवत् अहीवती मनीवती अथफिट्
सूत्राणिः फिषोन्तउदात्तः प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्तउदात्तस्यात् उच्चैः पाटलापालङ्कांबासागलाग्रा
नां एतदर्थानामन्तउदात्तः पाटलापालेरुद्रोस्तु रूपायाकल्लेतिपर्यायाः लघावन्ते द्वयोश्च प्राप्ते अपाले
कव्याधिचात आरेवत आरग्वधेतिपर्यायाः मेवार्थः मातः इनवेन्ननानामित्याद्युदात्ते प्राप्ते सागरः स
मुद्रः गेहार्थानामस्त्रियां गेहं नविषयस्येति प्राप्ते अस्त्रियांकिं शाला आद्युदात्तोयं इहैवपर्युदासात्
लापकात् गृदस्यच अंतउदात्तः स्यात् नतुस्त्रियां गेहं अस्त्रियांकिं प्रांतेभ्यस्तेगृहाभ्यः स्वांगशिटामदे ।

वै सि.
5

तानामित्यन्तरंगमाद्युदात्तत्वं ननक्षत्राप अप्सर्वस्य स्त्रीविषयस्य यकारककारपूर्वयोरन्त्ययोश्च उदात्तः अंतं ह्रीः स्त्री
विषयवर्णेतिप्राप्ते कायामा या जया यांतस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्ते प्राप्ते स्त्रीतिकिं वाद्यं यज्ञं तत्वादाद्युत
त्वं विषयग्रहणं किं इभ्यां क्षत्रिया यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् अथ द्वाहः क्षत्रियशाह्नस्य यान्तस्याऽन्त्यात्पूर्वमितिम
ध्योदात्तः खान्तस्याश्मादेः अखान्तस्वस्त्यस्य नखमुखस्वांगशिखामित्याद्युदात्ते प्राप्ते उखानामश्मांऽविशेषः नख
कृजिमत्वात्स्वप्रवर्णकृत्रिमाख्याचेदित्यवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते सुखदः खपोऽन्विषयस्येति प्राप्ते अस्मादेः
किं शिखास्वस्वमुखस्य स्वांगशिखामितिनद्विषयस्येतिवा आद्युदात्तत्वं शिखायाम् लघी उः खान्तिहस्वस्येति
उणादिषु निष्कः स्वांगशिखायाः मगेवस्वांगशिखामिति वावायं ह्रिस्ववत्करतिशम्यानानां एषामन्तउ
दात्तस्यात् अतिप्रायेण वह्नुत्वो वंहिष्टः नित्वादाद्युदात्ते प्राप्ते वंहिष्ठैरश्वैः सुवृतारथेन यद्वंहिष्ठं नातिवि
धे अस्मादेः व्यत्ययाद्युदात्तः संवत्सरः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रवाधतः स्यादुः समति अपीति लघावं
तः इतिप्राप्ते चत्वारिंशत् इहापि प्राग्वत् अम्हएवानामथस्याद्याः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रवाध्यतः स्या
तुः प्राप्यादिस्त्रेणगतार्थमेतत् दक्षिणस्यसाधौ साधुवाचित्वाभावेन व्यवस्थायां सर्वनामत्वप्रा
प्तौ आद्युदात्तत्वं मित्याद्युदात्तः अर्थान्तरे लघावन्ते इति गुरुरुदात्तः दक्षिणः सरलो दारकं दानवर्तितिष्ठतिकोशः

मस्य समेंशकेनबर्हिषिप्पल्या: पीनहर्यानां आदित्यदात: पीतडु:स्वरत: ग्रामदीनांच ग्राम: सोम: पाम:
त्वंवनस्पोयमेयनाम धियस्यंचेवंचंचा स्फिरोतस्पेतियावोतरं स्फिरितित्सुप: नरुत्तपर्वतविशेष
व्याघ्रसिंहमहिषाणां सुघामयमेयनाम्नामादिरूपतोनु तानश्ववत्ताल: मेहरिवमेह सिंह: महिष:
राजविशेषस्य यमताचेत यमत्वाद्धु: योगरुदाहरणं श्रेताश्वमुदाहरणं तद्यावंतेह योश्वश्वा
नरु: श्वेतलघेहयोश्वलच्चो समोविष्टकस्यरुहदात: कल्पण: कालाहल: स्त्रीविषपर्वणात्त
पूर्वाणां एषाचयाणामामुद्दात: स्त्रीविषमल्लिका: वर्णाश्रपनी हरिणी श्रुतशाद्दातपूर्वाल्पेषां
नेत्तपूर्वी: नरत्त: शाकुनीनांचलघु: पूर्वं पूर्वलघुरुदातेस्यात्त कुक्कुट: तित्तिरि: नतमाणप्यायां
यथालत्तणग्राममुदानत्वंच वसंत: शुकसारी: धान्यानां च वह्नत्तानानां आदिरुदात: कांतानां
श्यामाका: धातानां माषा: तज्जनपदशाद्दानामषतानां केकय: हयादीनामसंयुक्तलानानां
संत: पूर्ववा हृपितिहल: सत्तायत्तत्त प्रातलं हयादीतांकिं असंयुक्तेतिकिं मत्त शांतानां
चवखंधां आविरुदात: कुक्षि: इति द्वितीय: पाद: अथ द्वितीये माणीषात रुषातस्य हलादेरि
त्यत: प्रागाद्वितीयाधिकार: अथाप्राप्यकरात मकरवहदेत्यत: प्राक् अचामित्यधिकार:

६ वै सि· 6

स्वांगानामकुर्वादीनां कवर्गरेफवकारादीनां वर्जयित्वा स्वांगानां द्वितीयमुदात्तं ललाटं कुर्वाणां
न कपोलः रसनावदनमारीनांच मलयः मकरः यादीनां शाकानां शीतन्यांशानपूर्वा यांता
नांमत्र्वादीनां पादपः आतपः ऽत्तृणादीनांच अन्त्यं पूर्वान्ततीयं मुताम्यएपतानां मुत अमृतं
अनि घस्तनिः अशिाः मकाववृष्ठपार्श्वेन वितस्तेत्वाजिंदात्ताकत्तोमाकाश्वापेष्टाकाशीनामा
दिवी एषामादिर्द्वितीयोवोदात्तः मकरः रूढवुत्पाति कंदर्शिच अमकारायर्थआरंभः लक्षा
नसारादुदिद्वितीयंवोदात्तंनेय कर्दमादीनांच आदिर्द्वितीयंवोदात्तं सुगंधितजनस्यतेवआ
दिर्द्वितीयतेशत्रुवृष्भैतिक्रमः पर्णापर्णोदात्ताः सगंधितेजना नयः कलानानां आदिर्द्वितीयंवो
दात्तं राजाद्दनेफले यांतस्यात्यात पूर्वजलायः यांतस्यचनालचुर्ती नाशद्रोलचुच उदात्ते
स्तः सनायांसभा शिंशुमारोरेव खलीवर्दोष्ट्रारपुरुवस्रोच अंत्यात पूर्वमुदात्तं द्वितीयंवासां
काश्यपकांपिल्यनासिकदार्वाघाटानां द्वितीयमुदात्तंवा ईषांतस्यहयादेरादिवा हेत्नीषा नाग
लीषा ऊष्मीरदाशेरकपालपालालशेवावालष्पामकशरीरघाराघवहृदयहिरण्यारण्यापन्न
देवराणां एषामादिरुदात्तः स्यात् महिष्यवाटयोर्जायेष्टकाख्याचेत आदिरुदात्तः महिषीजा

या आषाढा उपधाति इति तृतीयः पादः शाकटिशाकल्योरन्तरमन्तरं पर्यायेणोदात्तं शाकटि शाकटीः

१ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य अन्त्यमन्तरं पर्यायेणोदात्तं गोष्ठजं ब्राह्मणाः अन्यत्र गोष्ठजः

पशुः २ उत्तरपदकृत्स्वरेणान्तोदात्तः पारावतस्यायोगेन्तमवर्जं शेषं पर्यायेणोदात्तं पारावताः ३ धूम

जानमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानां एषां चतुर्णां पूर्वमसंतीश्चतुरोवर्जं

यित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि धूमजानः मुञ्जकेशाः कालवालः स्थालीपाकः ३ कपिकेश

हरिकेशयोश्छन्दसि कपिकेशः ४ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ स्यातां न्यङ् तानः व्यचत्तयत्त्वः न्यर्बुदव्यल्क

शयोरादिः स्वरितः स्यात् तिल्वशिकाकार्ष्मर्यधान्यकान्याराजन्यमनुष्याणामन्तः स्वरितः स्यात्

तिल्वानीभवसंदेहे इति सं यत्तो नावइति ग्रामे बिल्वभद्रपर्वीयाणि छंदसि अन्तस्वरितानि न्वम

सिमेत्यनच्चानि स्वराणां त्वत् उतवः यप्रप तु नसंनामन्यकेसमे सिमस्मै सिमस्याथर्वगोऽन्ते

उदात्तः अथर्वणः इति प्रापिके तत्र दृष्टस्येत्येवपरं वा नेनवासत्त्वनूनेसिमस्मै इत्यृग्वेदेपि भव

त्येव नियामा आद्युदात्ताः स्वाहा उपसर्गाश्चाभिवर्जं एवादीनामन्तः एवमादीनामितियाव

न्तरं यवं नून मदने पुत्रस्तूरिभिः सहः सहस्य सह इति प्रकरणे सदृशाद्युआद्युदात्त इतिनमोचः नहि

वै सि॰ 7

त्वं वाघादीनामप्यनुदात्तौः ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्याधाय वास्योनुदात्तः स्व
रं यथेतियादान्ते ननेमिसप्रभवोयथा यादान्ते किं यथानो अदितिः करत् प्रकारादिद्विरुक्तौ प
रस्यान्तउदात्तः षट् षट् प्रोवसर्वमनुदात्तं प्रोषनित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः आयपं दिवे दि
वे इतियपं तनवाचार्यप्रणातेषु पिट् तत्रेमरीपः पादः आद्युदात्तश्च प्रत्ययआद्युदात्तस्यात्
अग्निः कर्त्तव्य अनुदात्तौ सुप्पितौ पूर्वस्यापवादः यज्ञस्य नयोत्र श्रुति शमियोरनुदात्ते स्वरितं
प्रचयो चितः अन्तउदात्तः चितः सप्रकृतिर्वह्वकजर्थं चितिप्रत्ययसति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय
स्यान्तउदात्तोवाच्य इत्यर्थः नभंतामन्यके यकेसरस्वतीनकात्सने तद्धितस्य चितस्तद्धितस्यान्तउ
दात्तः पूर्वेणासिद्धे जित्स्वरबाधनार्थमिदं कौञ्जायनाः कितः कितः कितस्तद्धितस्यान्तउदात्तः प
दाग्नेयः तिसृभ्योजसः अन्तउदात्तः तिस्रोयावः सवितः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः सुसप्तमी
बहुवचनं नत्रपप्रकोचतनं परास्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तः वाचाविरूपः सोर्किं यत्तेत्याहोए
कोचापिराजप्राह्वात्परस्यमामस्तु राज्ञोचते विधतेराज्ञनि वे तृतीयादिर्किं नददर्शावाचं अन्तो
दात्तादुदात्ताद्दात्तरयदादन्यतरस्यामनित्यसमासे नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्रयद्उतर

पदमंतोदात्तमेकाचस्ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरंतोदात्ता वा स्यात् परमवाचा अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्था
ने अंचेः परा विभक्तिरुदात्ता इंद्रो दधीचः चाविति पूर्वपदांतोदात्तत्वं प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने
सर्वनामस्थानग्रहणं शसर्थमित्याहुः प्रतीचो बाहून् ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः एभ्योऽसर्वनामस्था
नेविभक्तिरुदात्ता अष्टोह्नः अष्टोह्ना रश्मु यथाग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत् अत्तद्युवे ऊर्वं एभिर्नभिर्न
भः अन्वादेशे नांतोदात्तादिमव्यते नचत्रानोदात्ततापत्तीति वाच्य इमोन्वादेशे प्यानुदा
त्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् प्रेतेव भूमाभ्यामाम्रेनुपदान्नोमासहृन्निश्
शनिष्ठुः पदादयः पद्माभूमिः दद्भिर्न जिह्वा जायते सामासि मनसिमेहृदत्रा अय आयां येनेन
म अभ्रानेचपुंसः रायावयारायोधानादिवोदिवे अष्टनो दीर्घात् शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् अष्टा
भिर्देयाभिः शतुरनुमो नद्यजादी अंतमध्यः शतृप्रत्ययः तदंतादंतात् परा नदी अजादिश्च शसादिर्वि
भक्तिरुदात्ता स्यात् अच्छा रव अध्यमजानती कर्णवते अंतोदात्तात् किं दधती अभ्युत्तानात् सादिरित्याद्यु
दात्तः अनुमः किं तुदतः एकादेशोऽत्र उदात्तः अदुपदेशात्परत्वात् शब्दलसार्वधातुकस्वरेति निघातः
उदात्तयणो हल्पूर्वात् उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात्

वै सि· 66 चोदयित्री सूनृतानां एषा नेत्री ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे नोङ्धात्वोः अनयोर्यणः परे शसादयोऽनुदात्ता न स्युः ब्रह्म
बंध्वा सेत्यभिः ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः यो अब्धिमां उदनिमां इय
र्ति नुटः अक्षण्वन्तः अन्तोदात्तात् किं मा त्वा विदन्निषुमान् स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्युक्तं तदन्नेनुषज्य
त मरुत्वान् इन्द्र त्रिप्रतिषेधो वाच्यः रेशब्दाच्च रेवां इद्रेवतः नामन्यतरस्याम् मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तो
दात्तात् परो नामुदात्तो वा चेतन्तीसुमतीनां ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ङ्याः परो नामुदात्तो वा देवसेनानाम
भिभञ्जतीनां वेसुक्रेर्नेह जयन्तीनाम् झल्युपोत्तमम् षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता
आ षड्भिर्हूयमानः त्रिभिष्ट्वं देव न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः एभ्यः प्रागुक्तं न गवां शता गोभ्यो गातुं
सावेकवचने सौमनसमेकवचनेऽवर्णान्तात् तेभ्यो द्युम्नं तेषां पाहि श्रुधी हवं दिवो झल् दिवः परा झला
दिर्विभक्तिर्नोदात्ता द्युभिरक्तुभिः झलि किं उप त्वाग्ने दिवेदिवे नृ चान्यतरस्याम् नुः परा झलादिर्वोदात्ता नृ
भिर्येमानः तित्स्वरितम् निगदव्याख्यातः क्व नूनं तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदा
त्तमह्न्विङोः अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् तासि कर्तेति प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् अनुदात्तेत् य
आस्ते इन्द्र अभि चष्टे अनृतेभिः अनुपदेशात् पुरुभुजा चनस्यतं चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते वर्धमाने

स्वेदमेतास्याश्विभ्यः किं अभिरूपेष्वग्रणीतः उपदेशोग्रहणात् नेह हलोहृत्वाणपार्यालग्रहणं किं कतिहमि
त्राना सार्वतिकिं शिष्येषु अन्यिकृष्णकिं द्रुते यस्यान्ते विंशतिश्चितिदिश्यो नेतिवक्तव्यं दृश्यराज्ञा एतच्चानुदात्त
स्वचयेत्रेतिसूत्रेभाष्येस्थितम् आदिःसिचोऽन्यतरस्यांसिजंतस्यादिरुदात्तोवा यासिष्टं वर्तिरक्षितो या
सिचसेटीडंतोवा सेटियलेनेपदेऽदुदात्तः अंतो वा आदिर्वास्यात् यदात्रैतेत्रयः तदालितीतिप्रत्य
यात् पूर्वमुदात्तं लत्वित्यि अत्रचत्वारोपियर्यायेणोदात्तः उयोनमेरिति रिस्मत्पर्यंतस्यायोत्तम
मुदात्तंस्यात् यदाहवनीये इतिप्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥ समासस्य अंतउदात्तः यज्ञश्रियं वृद्धीहोप्रकृत्या
पूर्वपदं उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्यामन्यस्मिंश्च अवत्तमः उदात्तेत्यादि किं सर्वानुदात्ते पूर्वपदे
समासांतोदात्तत्वमेयथास्यात् समपादः तत्पुरुषे तल्यार्थ तृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीया
कृत्याः सप्तमेने पूर्वपदप्रकृतास्तत्पुरुषेप्रकृत्या तुल्यश्वेतः कृत्यतत्त्वाल्या अजात्येतितितत्पुरुष किरि
णाकाणाः किरिकाणाः यत्रपरमदयन्तस्वं संदपतिमादकेऽदेहसखेतिसमीनस्तुरुषः शास्त्रीश्यामा
अव्ययेतन्त्रेकृतिपातानां अयत्नेंचायषः परिगणानंकिं स्नात्वाकालं सहूर्तमसुखं भोज्योग्य वर्णोवर्णे
ष्वनेते वर्णवाचिन्युत्तरपदेएतवर्जितेवर्णवाचिपूर्वपदंप्रकृत्यात्तत्पुरुषेकृष्णसारंगः लोहितकल्माषः

वै.सि. कृष्णशब्दोनप्रत्ययांतः लोहितशब्दः इलन्नंतः वर्णः किं परमकृष्णः वर्णे किं कृष्णतिलाः अनेनैव किं कृष्णे
9 नः गाधलवणयोः प्रमाणे एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या अरित्रगा
धमुदकं तत्प्रमाणमित्यर्थः गोलवणं यावद्गवे दीयते तेनावच्छिन्नमित्यर्थः अरित्रशब्दः त्रांतो मध्योदा
त्तः प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाममेव प्रमाणे किं परमगाधं दायाद्ये दायादे तत्पु
रुषे प्रकृत्या धनदायादः धनशब्दः क्युप्रत्ययांतः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः दायादे किं परमपदा
यादः प्रतिबंधिचिरकृच्छ्रयोः प्रतिबंधिवाचिपूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतत्पुरुषे गमनचि
रं व्याहरणगमनकृच्छ्रं गमनं कारणविकलत्वत्याचिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबंधि जायते
प्रतिबंधि किं मूत्रकृच्छ्रं पदेऽपदेशे व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे मूत्र
पदं न प्रस्थितः उच्चारपदेन मूत्रशब्दोयंतः उच्चारशब्दो यत्रतः स्याथादिस्वरेणांतोदात्तः अ
पदेशे किं विस्तपदं निवाते वातत्राणे निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृ
त्या कुटीनिवातं कुड्यनिवातं कुटीशब्दो गौरादिङीषंतः कुड्यशब्दो यत्प्रत्ययांतः यत्रत्यस्य त्याद्या
वातत्राणे किं राजनिवाते वसति निवातशब्दोऽपिन्नव्वः पार्श्वे पार्श्वदेनार्तवे ऽत्यन्तोभवमानवंनद

त्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् रज्जुशारदमुदकं शारदशब्दो नूतनार्थः
तस्मात्तत्पदविग्रहः रज्जोः सद्य उद्धृतं रज्जुशाद्वः स्वजैरल्पसेन्याप्युदात्तो द्युम्नादिनः अनार्तवे किं उ
त्तमशारदं अध्वर्युकषाययोर्जातौ एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
कठाध्वर्युः दौवारिककषायं पचाद्यजन्तः तस्माद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिने कठ
चरकाल्लुगिति लुक् द्वारे विप्रकृते रतिक्ष्वं तोदात्तः जातौ किं परमाध्वर्युः सदृशप्रतिरूप
योः सादृश्ये अनयोः पूर्वं प्रकृत्या पितृसदृशः सादृश्ये किं परमसदृशः समासार्थोऽत्रपूज्य
मानतानसादृश्यं द्विगौ प्रमाणे द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं प्रा
च्यसप्तसमः सप्तसमाः प्रमाणमस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् प्राच्यशब्द आद्युदा
त्तः प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः गन्तव्यपण्यं वाणिजे गोवाणिजः सामुमील
मासः मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः गौ इति किं परमवाणिजः मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके
मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा भिक्षायास्तत्प्रमाणं भिक्षामात्रं भिक्षाश
ब्दो गुरोश्च हल इति प्रत्ययान्तः पाणिन्युपज्ञं पाणिनिशब्दो आद्युदात्तः नन्दोपक्रमं नन्दशब्दः पचा

वै॰सि॰ 10 घञंतः ॥ पुल्लायां ॥ शब्दः प्रायुदानोनिन्तात् नपुंसके किं उदाहरणा स्वस्त्रियस्योर्हिते पत्योः
परयोर्हितवाचिनितत्पुरुषेनतथा रामनप्रियं रामनस्तु स्वं रामनथाहेलिन्तरः हितेकिं परमस्व
प्रीतोच प्रीतोरामप्रयाग्रारामो ब्राह्मणस्तु स्वपापस्तं केचं प्रियोनध्यायः ब्राह्मणकात्र शब्दोप्रम
यस्वरेणांनोदात्तो प्रीतोकिंराजस्व स्वरागिनि स्वामिशब्देपरेवाविपूर्वपदंतथा गोस्वामी
स्वंकिं परमस्वामी पमावेमैश्वर्य स्मृतारहपतिर्देमेन भूवाकविदधिषु पतिशब्दे परे एश्वर्य
वाचिनितत्पुरुषेणोनानिप्रकृत्याभवः पतिः भूपतिः वाक्पतिः चित्पति दिधिषूपति वाम्
वत्ते उक्तविषये भवनयति भूसूधूस्तस्तिभ्यस्तिका नतो भवनशब्दः आशंकाबाधनेदीयस्सु संभा
वते अस्तित्वाध्यवसायः संभावनं गमनाशंकमस्ति गमनताबाधं गमननेदीयः गमनमाशंक
ते अवाध्यनेनिकट्तरमितिवासंभाव्यते संभावेनकिं परमनेदीयः पूर्वभूत पूर्वे भूतपूर्व
वि: पूर्वशब्दोवृत्तिविषयेभूतपूर्वेकिं परमपूर्वः सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषुसामी
प्य पश्चात्पूर्वंप्रकृत्या मद्रसविधं गान्धारिसनीडकाश्मीरसमर्यादं मद्रसवेशं सामीप्ये किं सह
मर्यादायसमर्यादंक्षेत्रं चैत्रस्य समर्यादं विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु विस्पष्टकटुकं विस्पष्टशब्दे

गतिरनंतरस्याद्युदात्तः विस्पष्टे किं परमलवणं गुण इति किं विस्पष्टब्राह्मणः विस्पष्टविचित्रमत्त
संपन्ने पंडितकुशलचपलनिपुणे अल्पाख्याने कन्याश्चन्तभावे कर्मधारये अल्पकनरत्याविशावति
श्रवसस्या पवतिचोत्तरपदे भाववाचिशर्वपदं प्रकृत्या गमनाश्रेष्ठं गमनज्यायः गमनावर्त्मं गम
नकनिष्ठं गमनपापिष्ठं श्रेनि किं गमनशोभनं भावे किं गम्यते नेनेति गमनश्रेयो गमनश्रेयः
केति किं षष्ठीसमासे मा भूत् कुमारश्च कर्मधारये कुमारश्रमणा कुमारशाद्यौत्तदात्तः आ
दिः प्रत्येनसि कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये प्रतिगमनोऽस्य सप्रत्येनाः पूगेष्व
न्यतरस्यां पूगा गणास्तेषु कुमारचातका कुमारजीमूता आद्युदात्तत्वाभावे कुमारस्यैवान्ते
व भवति इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ एषु पूर्वं प्रकृत्यां पंचारत्नयः प्रमाणमस्य पं
चारत्निः कालदशमास्यः पंचमासान् भूतः पंचमास्यः तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् पंचक
पालः पंचभगालः पंचशरावः संख्याया अतिपचश्राद्यः आद्युदात्तः इगन्तादिषु किं पंचाश्वः
द्विगौ किं परमारत्निः बह्वन्यतरस्यां बहुशब्दात्तस्यावाबह्वरत्निः बहुमास्यः बहुकपालः
२ बहुशब्दोऽन्तोदात्तः तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति भवति द्विष्टिर्विनत्वात्मस्य एतयोः पक्षे

वै सि॰

पूर्वपदं प्रकृत्या वाह्लिको पूर्वदिष्टिः पंचविंशति सप्तमीसिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात् अकालवाचि सप्त
म्यंतं प्रकृत्या सिद्धादिषु सांकाश्यसिद्धः सांकाश्यपतिः पातः आतपशुष्कः आष्टयकः साष्टतिष्टित्रतः
चक्रबंधः चक्रशब्दोत्रोदात्तः अकालात्किं पूर्वाह्णसिद्धः कृतत्वेनाबाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते
परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचि अहोरात्रावयवेषु एते
प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे परित्रिगर्तं वृष्टो देवः प्रत्यपरात्रं उपपू
र्वरात्रं अपत्रिगर्तं उपसर्गा आद्युदात्तः बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदं अपपूर्वो
वर्ज्यमानोत्तरपदं नयोरेववर्जनार्थत्वात् अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमानएव तयोर्भवति व
र्ज्यातिकिं अग्निं प्रति प्रत्यग्नि राजन्यबहुवचनद्वंद्वेंधकवृष्णिषु राजन्यवाचिना बहुवचनांतानाम
धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृत्या श्वाफल्कचैत्रकाः शिनिवासुदेवाः वासुदेवाः शिनिरा
द्युदात्तो लक्षणयान्तयाद्यपत्ये च वर्तंते राजन्यकिं द्वैप्यभौमायनाः द्वीपेभवा द्वैप्याः
भैमेरयत्यं वा भैमायनः अंधकवृष्णय एते न तु राजन्या राजन्यग्रहणमिह अभिषिक्तवंश्यानां
क्षत्रियाणां ग्रहणार्थं तेते नैषां बहुवचनं किं संकर्षणवासुदेवौ द्वंद्वे किं वृष्णीनां कुमा

गकृष्णिकुमाराः अंधकवृष्णिषु किं कुरुपंचालाः संख्या संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वंद्वे द्वादश त्रयोदश
त्रेयसुपसादेशो नोदात्तो निपात्यते आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वंद्वे पूर्व
पदं प्रकृत्या पाणिनीयरौढीयाः कस्वरेण मध्योदात्तावेतौ आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वंद्व विशेषणं सक
लो द्वंद्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह पाणिनीयदेवदत्तौ आचेति किं छांदसवैयाकरणाः
अंतेवासी किं आपिशलपाणिनीयशास्त्रे कार्तकौजपादयश्च एषां द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृ० कार्तकौज
पौ सावर्णिमांडूकेयौ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु
महत्शब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु परतः महाव्रीहिः महापराह्णः महागृष्टिः महेष्वासः महत्वेतदा
तः सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः नेह महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे चान्न
ह्यान्त क्षुल्लकवैश्वदेवं क्षुधं लातीति क्षुल्लं तस्मादज्ञातादिषु के सतोदात्तः उष्ट्रः सादिवाम्योः उष्ट्रसा
दि उष्ट्रवामी उष्ट्र इति उष्ट्रश्चाद्युदात्तः गोः सादसादिसारथिषु गोसादः गोसारथिः कुरुगार्ह
पतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकंबलो दासीभाराणां च ए
षां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतं उभयत्र याताः कुरुः वृ

वै सि·

२२

नैरिति वाच्यं तृजिराहित्यपदं तृजिरायुदात्तः रिक्तो वा ८३ रिक्तगुरुः रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्दः आद्यन्तोदा
त्तः असत्ताजरती असत्तजरती अश्लीलदृढरूपा अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वात् आद्युदात्तः श्रीयस्या
स्तीति नञ्पूर्वमश्लीलं सिध्मादित्वाल्लच कपिलकादित्वाल्लत्वं पारेवड्वेव पारेवड्वातियानन्नृयादिवार्थे समा
सविभक्त्यलोपश्च करमार्धाये दनत्वाद्युदात्तः पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यं अन्यत्र पणि
तव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते समासकृत्यात्मन्येव स्वरो विहितः तस्याभावे दासीभारो देव
हूतिः यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते विशिष्य च न विहितं स सर्वो दासीभारादिषु
द्रष्टव्यः मराठेमद्गुरंध्रां पुरंधारीरं धीयते स्यामिति कर्मण्यधिकारेण चेति किप्रत्ययः अलुक् कोद
त्तः नञ्विषयस्येत्युदात्तः पुरशब्दः चतुर्थी तदर्थे ८५ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृ
त्या यूपदारु अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या देवार्थं नेच क्तेऽमपरे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्यागोहिते कर्मधारयेऽनि
ष्ठा ८८ क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या श्रेणिकृताः श्रेणिशब्द आद्युदात्तः पूगकृताः पूगशब्दोन्तः क
र्मधारये किं श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतं अनिष्ठा किं कृताकृतं अहीने द्वितीया ८९ अहीनवाचिनि समासे क्ता
न्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या कष्टश्रितः ग्रामगतः कष्टशब्दो नादात्तः ग्रामशब्दो नित्स्वरेण अन्तोदात्तः अही

नेकिं कांतागतीनः अनुपसर्गादनिवक्तव्यं नेहसंवग्रामः यायोन्त्येस्यापवादोयं तृतीयाकर्मणि
कर्मवाचकेक्तांतेनतृतीयांतेप्रकृत्याः त्वोलाम्रः हइहूतः महाराजहूतः हइरोगतः कर्मणिकिं
रथ्येनपातेरय्ययातः गतिरनंतरः कर्मार्थकांतेपरेऽव्यवहितोगतिः कृत्याथ्याथ्येनस्यापवादः
पुरोहिन अनंतरः किं अस्यलतः कारकशब्देपदस्यलसतिशिष्टस्याप्यादिस्वरएव हूतादागत
तादौचनित्यकृत्यतौ नकारादौनित्यतश्चाद्वर्जितेकृत्तिपरेअनंतरोगतिः प्रकृत्या अग्रेग
योन्तेनमस्य प्रभृतौसेगतिरो कृत्स्वराएपवादः तदोकिं प्रजल्पाकः निनिकिं प्रकर्ता नजतः अ
तोकिं आगतः नवेवांतस्वपुरापत तवेप्रत्ययांतस्यातउदात्तोगतिस्थानेनरः प्रकृत्यापुराप
दैतउभयस्यात अवेतवाउ कृत्स्वरापवादः गतिगतोचनौवसत्यये अनिगतोगतिर्वप्रत्ययां
तेऽचतौपरेप्रकृत्या येपरांचस्तान् अतिगतइतिकिं प्रपचोयतः चुस्वरातयरत्वादपसेवाग्नि
हिवष्ययानिकृएहीपराचः चप्रत्ययेकिं उदंचन व्यथीच वप्रत्ययांतेचताचिगतावपिस्वधी
प्रकृत्यान्यइत्नानः उदात्तस्वरितयोर्यणोऽत्यचेतेरकारः स्वरितः अध्यइः ईषदन्यतरस्यां ईष
दन्यतरस्यां ईषत्कडारः २ ईषदित्ययमन्तोदात्तः ईषद्भेदमन्यांदोकृत्स्वरएव हिरण्यपरिमाणंधने

वै सि॰

सुवर्णपरिमाणवाचिपूर्वपदंवाप्रकृत्याधने द्वेसुवर्णेपरिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेवधनं द्विसुवर्णधनं २
बहुव्रीहावपिपरत्वाद्विकल्पएव हिरण्यंकिं प्रस्थधनं परिमाणंकिं काञ्चनधनं धनेकिं निष्कमाला प्रथमो
चिरोपसंपत्तौ प्रथमशब्दोवाप्रकृत्याभिनवत्वे प्रथमवैयाकरणः २ संप्रतिव्याकरणमध्येतुंप्रवृत्तइत्यर्थः
प्रथमशब्दः प्रथमजेतः प्रवीतिकिं प्रथमवैयाकरणः कतरकतमौकर्मधारये वाप्रकृत्या कतरकठः
२ कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थं प्रकृतप्रतिपदोक्तत्वादेवसिद्धं आर्योब्राह्मणकुमारयोः आर्यकुमारः २
आर्यब्राह्मणः २ आर्योण्यदंतत्वाद्दन्तस्वरितः आर्यः किं परमब्राह्मणः वेतिकिं आर्यक्षत्रियः कर्मधार
यइत्येव राजाच ब्राह्मणकुमारयोः परतोवाप्रकृत्याकर्मधारयेराजब्राह्मणः २ राजकुमारः २ योग
विभागउत्तरार्थः षष्ठीप्रत्येनसि षष्ठ्यन्तोराजाप्रत्येनसिपरेवाप्रकृत्याराजप्रत्येनाः २ षष्ठीकिं अन्यत्र
न क्तेनित्यार्थे क्तेन्तेपरेनित्यार्थेसमासेपूर्वोवाप्रकृत्यानित्यप्रहसितः २ कालाद्यनिद्वितीयासमासो
यं नित्यशब्दस्त्यञ्जन्तस्त्वाद्युदात्तः हसितइतिथाथादिस्वरेणान्तोदात्तः शिल्पिनिकिं मुहूर्तप्रहसितः
ग्रामःशिल्पिनि वाप्रकृत्याग्रामनापितः २ ग्रामशब्दआद्युदात्तः ग्रामः किं परमनापितः शिल्पिनिकिं ग्रा
मरथ्या राजाचप्रशंसायां शिल्पिवाचिनिपरे प्रशंसार्थराजपदंप्रकृत्या राजनापितः राजकुलालः

प्रसेसायां किं राजनापितः शिल्पिनि किं राजहस्ती आदिहृदातः अधिकारोयं सप्तमीहारिणोर्थ
र्मोः हरणे समस्यंत हारिवाचि आयुदातः परेदेयंयः स्वीकरोति सहारीत्युच्यते धर्म्या
सित्याचारनियतं देयं मुकुटेकार्षापणः हलेद्विपदिका संज्ञायामिति सप्तमीसमासः का
रनाम्नि चेत्युक याज्ञिकाश्च वैयाकरणहस्ती कश्चिदयमाचरः मुकुटादिषु कार्षापणम्
दिदातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति धर्मे किं स्तेयेरमः अहरत्मा किं वाऽवाहरणोवडवा
याश्च यंवाऽश्वानः तस्यबीजनिषेककाउत्तरकालेशरीरपुष्ट्यर्थं दीयते तद्धरणमित्युच्यते प
रोपि कृत्स्वरो हारिस्वरेणबाध्यते अत्यहरणमिति निषेधनत्ताप्यते तेनवाऽश्वहार्यमिति हारिस्व
रः सिध्यति युक्तेचयुक्तवाचि तिसमासे पूर्वमाद्युदात्तं गोवल्लवः कर्तव्यतत्परोयुक्तः विभाषा
ध्यक्षे गवाध्यक्षः २ यापंचमीस्विति वा पापनापितः २ यापाणकेइति प्रतिपदोक्तग्रहण
न् षष्ठीसमासेव गोत्रीलवामिमाणवब्राह्मणेषुतेपे भार्यासोश्रूतः सश्रूतोयस्य स्पभा
र्याप्रधाननंशतेपः अन्तेवासी कुमारीदाक्षाः ओदनपाणिनीयाः कुमार्यादिलाभकामा
यदास्यादिभिः श्लोकानि शास्त्राण्यधीयते तेशवंदिश्यते भिक्षामाणवः भिक्षांलप्स्येहमिति

५७ वै.सि. मागवः भयब्राह्मणः भयेनब्राह्मणः संपद्यते गोब्रादिष्ठ किं दासीश्रोत्रियः दैपे किं परमब्राह्मणः ये
गानि मैरेये मद्यविशेषो मैरेयः मधुमैरेयः मधुविकारस्तस्य स्थानं संगानि किं उष्णः सवः भक्ता
15 ख्यास्तदर्थेषु भक्तं भिक्षं भिक्षाकंसः भागीकंसभिसादयोत्रविशेषाः भक्ताख्या किं समाशाशान्तयः सम
शने सरमाशा इति क्रियामात्रमुच्यते तदर्थेषु किं भिक्षाप्रियः बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदं मन्तोदात्तं गोबि
डालयं हस्तिं वपेष्टयमाने धान्यगवः गोबिडालः तृणसिंहः तक्रसैंधवः धान्यं गौरिवेति विग्रहः आकृत्यादि
गवाकृन्यासं निवेशितं धान्यधान्यगवशब्दे नोच्यते उपमाने किं परमसिंहः अके जीविकार्थे दंतले
खकः यस्य दंतलेखने नजीविका तस्मिन्क्रीडे इति समासः अके किं रमणीयकर्ता जीविकार्थे किं उद्द
भतिकामे धारयसि प्राच्यक्रीडायां प्राचां देशवाचिनां क्रीडायामिति समासे अकप्रत्ययान्ते परे पू
र्वमाद्युदात्तं स्यात् उद्दालकपुष्पभंजिका संज्ञायामिति ण्वुल् प्राचां किं जीवपुत्रप्रचायिका इयमु
दीचां क्रीडायां किं तवपुष्पप्रचायिका पर्याये ण्वुच अणिनि उके अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे ५७
पूर्वमाद्युदात्तं छत्रधारः नियुक्ते किं काण्डलावः शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं छत्र
धारः नियुक्ते किं काण्डलावः शिल्पिनि वाकृञः शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं तंतुवे

ज्ञायांगिरिनिकाययोः एतयोः परतः पूर्वमंतोदात्तं अंजनागिरिः मौंडिनिकायः संज्ञायां किं परमगि
रिः ब्राह्मनिकायः कुमार्यां वयसि पूर्वपदमंतोदात्तं वृद्धकुमारी कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयो
गमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणैः तत्र वयःग्रहणस्य तेन कु
मारत्वमेव वयसि किं परमकुमारी उदके ऽकेवले अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पू
र्वमंतोदात्तं गुडोदकं स्वरे कृते एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितः अकेवले
किं शीतोदकं द्विगौ क्रतौ द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमंतोदात्तं गर्गत्रिरात्रं छिन्नो
किं अतिरात्रः क्रतौ किं बिल्वहोमस्य सप्तरात्रः बिल्वसप्तरात्रं सभायां नपुंसके लिंगे समासे पू
र्वमंतोदात्तं गोपालसभं स्त्रीसभं सभायां किं ब्राह्मणसेनं नपुंसके किं राजसभा प्रतिपदोक्तं
नपुंसकग्रहणात् इह रमणीयसभं ब्राह्मणकुलं पुरे प्राचां शिवदत्तपुरं नांदीपुरं प्राचां किं शिवपु
रं अरिष्टगौडपूर्वे च पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमंतोदात्तं अरिष्टपुरं गौडपुरं पूर्वग्रहण
किं इहापि यथा स्यात् अरिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरं न हास्तिनफलकमार्देयाः पुरे परे नैता
न्यंतोदात्तानि हास्तिनपुरं फलकपुरं मार्देयपुरं मृदोरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक् कुसूलकूपकुं

मशालं बिले एतान्यंतोदात्तानि बिले परे कुसूलबिलं कूपबिलं कुंभबिलं शालाबिलं कुसूला
दि किं सर्पबिलं बिले किं कुसूलस्वामी दिकशब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु दिकशब्दा अंतो
दात्ता भवंत्येषु पूर्वेषुकामशमी अपरकृष्णमृत्तिकाः जनपद पूर्वपंचालाः आख्यान पूर्वयाया
त पूर्वचानराटं शब्दग्रहणं कालवाचिनोपि दिकशब्दस्य परिग्रहार्थं आचार्योपसर्जनश्चांतेवासि
नि आचार्योपसर्जनांतेवासिनि परे दिकशब्दा अंतोदात्ता भवंति पूर्वपाणिनीया आचेति किं पू
र्वांतेवासी अंतेवासिनि किं पूर्वपाणिनीयाः आचेति किं पूर्वांतेवासी अंतेवासिनि किं पूर्वपाणि
नीयं शास्त्रं उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे स
र्वशब्दो दिकशब्दाश्चांतोदात्ता भवंति सर्वपांचालकः अपरपांचालकः अधिकारग्रहणं किं सर्व
भासः सर्वकारकः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामंतो
दात्तः स्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तस्यापवादः विश्वकर्मा विश्वदेवा आविश्वदे
वं सत्पतिं बहुव्रीहौ किं विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवा संज्ञायां किं विश्वदेवाः प्रागव्ययीभावात्
बहुव्रीहेरधिकारः उदराश्वेषुषु वृकोदरः हर्यश्वः महेषु क्षेपे उदराश्वेषुषु पूर्वमंतोदात्तं बहु

दण्ड कुब्जो न भवति तंतुवायः शिल्पिनि किं कांडलावः अकृञः किं कुंभकारः संज्ञायां च अणं तेषु परे तं
तुवायो नाम कृमिः अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मणः गोतंतियवं पाले गोपालः तंतिपालः यव
पालः नित्यं क्रीडाजीविकयोः गोरक्षः किं वत्सपालः पालकिं गोरक्षः णिनि पुष्पहारी उपमाने शब्दार्थप्रकृ
तावेव उपमानवाचिनि पूर्वपदे णिन्यं तेषु परेषु आद्युदात्तं उष्ट्रक्रोशी ध्वांक्षविरावी उपमानग्रहणं नमः पूर्वयो
गस्य च विषयविभागार्थं शब्दार्थप्रकृतावेव किं वृकवंची प्रकृतिग्रहणं किं प्रकृतिरेव यथा उपसर्गो निर
पेक्षः शब्दार्थः तत्रैव यथा स्यात् इह माभूत् गर्दभोच्चारी युक्तारोह्यादयश्च आद्युदात्ताः युक्तारोही आ
गतयोधी क्षीरहोता दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटे कुटीजः काशाजः तुषः भ्राष्ट्रजः वतपात् सर्वे वकूचाव
हूचः पूर्वेभ्यो यात्पूर्वमनुदात्तेन उत्तरपदे उपसर्जः आमलकीजः वह्वचः किं दर्भपत्राणि तत्पलाशानि ग्रा
मेनिवसंतः ग्रामे परे पूर्वमनुदात्ते ज्ञेत्रिवसद्भाविन मल्लग्राम ग्रामशब्दोत्र समूहवाची देवग्रामः
देवस्वामिकः अनिवसंतः किं दाक्षिग्रामः दाक्षिनिवासः घोदिवच दाक्षिघोषः दाक्षिकेवः छात्रा
दयः शालायां कांचिशाला व्याडिशाला यतापिशालानः समासो नपुंसकलिंगो भवति नवापित

१६ वै सि॰

16

त्वरुणोपालायां न पुंस्क इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः ज्ञातिविशालं ग्रामस्थहृदमककवी
दीनां ग्रामस्य वाहे ६ न रघे ककवीदिवर्जितमहृद् पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । ६ ग्रामस्यः यच्छे किं दालिग्र
स्यः अकेतिकिं ककीग्रामस्यः मकरीग्रामस्यः मालावीनांच कृडीयेमि मालाग्रामस्यः शोणाग्रामस्यः अ
महन्नववनगरे ६ नदीनां नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यान्नचेदुदीचां । ब्रह्मनगरं अमे
तिकिं महानगरं नवनगरम् अनुदीचां किं कार्तिनगरं अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तमा
द्युदात्तं समासे कुकुटार्मं अवर्णे किं बृहदर्मं द्व्यच् अचः किं कपिंजलार्मं अमहन्नवं नित्येव महार्मं
नवार्मं नाधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि भूतार्मं अधिकार्मं संजीवा
र्मं मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थं मद्रार्मं अश्मार्मं मद्राश्मार्मं कज्जलार्मं आद्युदात्तं प्रकर
णे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानं दिवोदासायदाशुषे अतः अधिकारोऽयं प्रागुत्तरपदादिग्र
हणात् सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ६ पूर्वपदमन्तोदात्तः सर्वश्वेतः सर्वमहान् सर्वं किं परमश्वेतः आश्रयमव्यमाप
रमन्तश्चेत स्यादिति गुणकार्त्स्न्ये किं सर्वसौवर्णः कार्त्स्न्ये किं सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः सं

व्रीहौ निंदायां चटोदरः कटुकाश्वः चलाचलेषु अंतरः प्रत्ययनत्र स्पांमिति निभवति विप्रतिषेधेन
नदीबंधुनि बंधुशब्दे परे नद्यंते पूर्वमंतोदात्तं बहुव्रीहौ गार्गीबंधुः नदीं किं ब्रह्मबंधुः ब्रह्मशब्द
आद्युदात्तः बंधुनि किं गार्गीप्रियः निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां निष्ठांते पूर्वपदमंतोदात्तं वा प्र
धौतपादः २ निष्ठा किं प्रसेवकमुखः उपसर्गपूर्वा किं शुष्कमुखः उत्तरपदादिः उत्तरपदाधि
५ कार आपादांते अधिकारः मुखात् आभगालमित्यवधिकः कर्णो वर्णलक्षणात् वर्णवाचिनो
लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ शुक्लकर्णः शंकुकर्णः कर्णः किं श्वेतपा
दः वर्णलक्षणात् किं शोभनकर्णः संज्ञौपम्ययोश्च कर्ण आद्युदात्तः मणिकर्णः औपम्ये गो
कर्णः कंठपृष्ठग्रीवाजंघं च संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ शितिकंठः कांडपृष्ठः सुग्रीवः नाडीजं
घः औपम्ये खरकंठः गोपृष्ठः अश्वग्रीवः गोजंघः शृंगमवस्थायां च शृंगशब्दोवस्थायां संज्ञौ
पम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ उद्गतशृंगः द्व्यंगुलशृंगः अत्र शृंगोद्गमनादिकृता गवादेर्वयोविशे
षावस्था संज्ञायां ऋष्यशृंगः मेषशृंगः अवस्थेति किं स्थूलशृंगः नञो जरमरमित्रमृताः नञः प
रएते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ तामजराद्यजरं अमित्रमर्दय अवोदेवेष्वमृते नञः किं ब्राह्मणमित्रः

वै प्र०

१२

जेतिकिं शाशाब्रुः सोमिनसीअलोपसी सोपरं सोमोपसीवजेयितामंत्रेतमसंतचाद्युदात्तस्या
न्. नव्यत्वमित्यस्यापवादः सुकमाणः सुयुजः सनोवृत्तनिमानः सुव्रह्मा शिवपत्रस्पस्यम
नः सुवर्णाः सुपेशाः सहृति सोः किं कृतकर्मा मनसीतिकिं सुराज्ञाः अलोमोपसीतिकिं अलोमा
सुषाः कपिन्नुपरत्वात् कपिपूर्वमितिभवति सुकर्मकः सुस्तोतस्काः कन्तादयश्च सोः परेआद्युदा
त्ताः स्युः साम्राज्यापशुकान्त सुप्रतीकः सुहव्यः सुप्रतर्तिमतेहसं आद्युदात्तमुक्कदसि पूर्वाद्युदा
त्तंयच तस्माद्धतरवहुव्रीहावाद्युदात्तं अथारवस्वासः स्वश्वाः आतिथ्यिरव निस्वरेण स्वरेणाश्व
रेणाद्युदात्तो आद्युदात्त किं पाशवाहुः मकि सुगरसुनन्तुहिरण्यश्राद्रोस्तच वीरवीर्यौच परोवहु
व्रीहौकेदस्याद्यतेसुवीरेण रथिणा सुवीर्यस्यमासतः वीर्यशद्रोयम्यपात्तः तन्नयतोनावश्या
द्युदात्तत्वंनेति वीर्यग्रहणंज्ञापक नञ्हिसनिपूर्वेयोवसिद्धेस्यात् कूलतीरतूलशालादासम
व्ययीभावे उपकूलं परितीर उपतूलं उपमूलं उपशालं उपाद्य सुषमेनिः षमं निषद्वयम्प्रसृतिषु
ते कूलादिग्रहणं किं उपकुंभ अव्ययीभावे किं परमकूलं केसमषमसूर्यपापम् कांडद्विशोद्विक
सः द्विमध्यः द्विसूर्यः द्विमाष्य द्विकांडं द्विगोकिं परमकेसः तत्पुरुष शालायांनपुंसके शाला

प्राह्वं तेन तत्पुरुषेण नपुंसकलिंगो ऽन्तरपदमाद्युदात्तं ब्राह्मणशालं तत्पुरुषे किं दृढशालं ब्राह्मणकुलं
शालायां किं ब्राह्मणसेनं नपुंसके किं ब्राह्मणशाला कया च तत्पुरुषेण नपुंसकलिंगो कंथा शब्द
उत्तरपदमाद्युदात्तं सौशमिकंथं आह्वरकंथं नपुंसके किं दाक्षिकंथा आदिश्चिहणादीनां कंथा
तेन तत्पुरुषेण नपुंसकलिंग चिहणादीनामादिरुदात्तः चिहणकंथं मडुरकंथं आदिरिति वर्तमाने
पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थं चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायां चेलादीनुत्तरपदान्याद्युदात्तानि
पुत्रचेलं नगरखेटकं दधिकटुकं प्रजाकाण्डं चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा व्याघ्रादित्वात्समा
सः गर्हायां किं परमचेलं चीरमुपमानं वस्त्रचीरमिव वस्त्रचीरं कंबलचीरमुपमाने किं परमचीरं प
ललसूपशाकं मिश्रे घृतपललं घृतसूपः घृतशाकं भक्षेण मिश्रीकरणमिति समासः मिश्रे किं
परमपललं कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायां आद्युदात्तास्तत्पुरुषे दाक्षिकूलं शाण्डिसूदं दाण्डायनस्थ
लीदाक्षिकर्षः ग्रामसंज्ञा एताः संज्ञायां किं परमकूले अकर्मधारये राज्यं कर्मधारयवर्जिते तत्पुरु
षे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तं ब्राह्मणराज्यं अकेति किं परमराज्यं चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्ववि
प्रतिषेधेन कुचेलं कुराजं वर्ग्यादयश्च अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्ष्यः अकर्मधारय इत्येव परमवर्ग्यः व

वै सि०

र्गः इति म्रायंतनीणः पुत्रः पुम्भ्यः पत्पुत्रः आद्युदात्तस्तत्पुरुषे दाशकिपुत्रः माहिषपुत्रः पुत्रः
किं कौनटिमातुलः पुम्भ्यः किं दासीपुत्रः नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः एभ्यः पुत्रो नाद्यु
दात्तः आख्याग्रहणात् पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणं आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः शाक
टायनपुत्रः राजपुत्रः ईश्वरपुत्रः नंदपुत्रः ऋत्विक्पुत्रः याजकपुत्रः होतुःपुत्रः संयुक्ताः संबंधिनः
श्यालपुत्रः ज्ञातयो मातापित्रा संबंधिनः ज्ञातिपुत्रः भ्रातृपुत्रः चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः
एतानि प्राग्वत् षष्ठ्यन्ते तत्पुरुषे मुद्गचूर्णं अप्राणीति किं मत्स्यचूर्णं षट् च काण्डादीनि अप्राणि
षष्ठ्या आद्युदात्तानि दर्भकाण्डं दर्भचीरं तिलपललं मुद्गसूपः मूलकशाकं नदीकूलं षट् किं राज
सूदः अप्राणीति किं दत्तकाण्डं कुण्डं वनं कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे दर्भकुण्डं शरकुण्डं साहचर्ये वने
किं मृत्कुण्डं प्रकृत्या भगालं भगालवाचिनि उत्तरपदे तत्पुरुषे प्रकृत्या कुंभीभगालं कुंभीनदालं कुंभी
कपालं मध्योदात्ता एते प्रकृत्येत्यधिकृतमंतःशितिपादात् शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् शि
तेर्वा नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या शितिपादः अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् शितेः किं दर्शनीयपादः अभस
त् किं शितिभसत् शितिराद्युदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् गतिकारकोपपदात्कृत् ८

भः कृदंतं अकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे प्रकारकः मद्रहरणम् शोणा शृङ्खलवाहेम्या ३ यथप्रवस्वतः उपपदा
त् ३ उचेःकारं इथत्कारः रोगितिकिं देवस्यकारक शेषषष्ठी कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थं पचति तु रामित्यत्रतरवा
र्यंतेन समासे कृते आमन्त्रसतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके २ पचतिदशार्थेत्र कद्र हरणमि
त्यन्ये इमेधूनस्येत्यादि भुगुरायत् पूर्वपूर्वोत्तरपदेपुरायत् पकृत्यावनआवृहस्पतिपः वृक्ष
ज्ञोद्युदात्तो निपात्यते हर्षशायाशाचीपतिः शाङ्करवादित्वादाद्युतः शचीशब्दः शाचीभिर्नश्तिदर्शी
नात तत्नतेयात नराशंसेवाजिते नियानत्तादीर्घः शुद्धेद्वेकि अग्निष्टोमः नोत्तरपदेनुदात्ताव
पृथिवीरुद्रपूषमंथिषु पृथिव्यादिवर्जिते अनुदात्तादावुदात्तरपदे प्रागुक्तं इंद्राग्निभ्यां कवृषणः अ
पृथिव्यादौ किं द्यावापृथिवी जनयन् आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते पृथिवीत्यंतोदात्तः सोमारुद्रौ
रोदर्णी त्वके तिरंगंतोरुद्रः इंद्रापूषणौ अवत्रुत्तनपूषन्निति पूष अंतोदात्तो निपात्यते उत्तरपदस्थ्य
णामनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यद्यस्यात् इद्धं विशेषणं मरभून् अनुदात्तादावितिवि
धिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थः अंतः अधिकारोयं याथम् कालविबकाणं अथयतत्कार्य
चअस्त्रयतदंतानां गतिकारकोपपदात् परेषाम् अंतोदात्तः प्रभयस्पायोः आवसथः वजम

वे सि 19

भेदः कथमीवज्ञीग्रहणम्ः ग्रहणवज्ञमवेशोमुल्लतत्यतिविग्रहः यत्र प्रलयः यत्र प्रलवः रत्रप्रलेविदं
करोत्पत्रः मूलविभज्यादित्वात्कः गतिकारकोपपदादित्येव स्तस्तुतंभवता स्तूयमानानन्तकः स्तो
पमानाच्चपरंकान्तमन्तोदात्तं क्रान्तस्यापीन स्तुकृतस्य शाखास्तनः संज्ञायामनाचितादीनां गति
कारकोपपदात् क्रान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा उपहूतः शाकल्यः परिजग्धः स्वेनेति
किं आचिता आस्थापिते प्रभृतादीनां च पर्यीनक्तान्तस्य न्तरपदं संतोदात्तं प्रकृष्टः प्रयुक्तः असंज्ञा
यायमार्गमः शाकुनिराणोयं कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि संज्ञायामन्तउदात्तः देवदत्तः
विष्णुश्रुतः कारकात्किं संभृतो रामायणः दत्तश्रुतयोः किं देवपालितः आस्मानियमाद्दत्रसंज्ञाया
मन्तेतिन तृतीयाकर्मणीतिन भवति एवं किं कारकावधारणं यथा स्यात् दातश्रुता वधारण
नाभूत् अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्तउदात्तो भवति संश्रुतः आशिषि किं दिवैः खातादेवखा
तः आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः तेनानादत्तोनदत्तिदेदत्तः स्यत्रन शोत्वविशेषसंज्ञेयं
तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवति अस्यमूतेन यत्कृतमिति च अस्यमूतेनकृतमित्येतस्मि
न्नेवेयः समासः ततन्त्रक्रान्तमन्तरपदसंनोदात्तं स्यात् स्वमप्रलयितं प्रमनरतीतः कृतमिति क्रिया

समास्यैकरोति न भूतप्रादुर्भावेऽप्य तेन तत्त्वयिता घयिकृतं भवति तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः अ
नोभावकर्मवचनः कारकात्परमनन्तरं यात्तभावकर्मवचने चान्तोदात्तः पयःपानं सुखं राज
भोजनाः शालयः अनः किं हस्तादायः भेतिकिं दंतधावनं करणे स्युट् कारकात्किं निदर्शन
मनन्तिकं आख्यानं शायनानां सन्नयत्यानं यानकादिकीनाः कारकात्पतत्तिणि एतान्स्तुनरपदाद्य
नोदात्तानि नत्स्तुरूपे कृत्स्वप्यपवादः रथवत्मायाणिति: कृति: कंडोव्याख्यानं राजभापने राजा
सनं अस्वस्थानं ब्राह्मणयाजकः गोमीनः कारकात्किं प्रभृतौ सरति अवनादौ च नितीतिस्व
रः सप्तम्याः पुण्ये अंतोदात्तं अध्ययने पुण्ये तत्रः पुरुषे तत्स्या येति प्राप्ते सप्तम्याः किं वेदेन पुण्यं वे
दपुण्यं ऊनार्थकलहे तृतीयायाः माषोनं माषविकलं वाक्कलहः तृतीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरा
पवादोयं अत्र केचिदिच्छंति सप्तपञ्चहणमिच्छति ज्यापि इन राहेतन अर्थे निर्देन तदर्थानां ग्रह
णानिति प्राप्ति पदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणस्य प्रयोजनं मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ घणावंधेतो
कार्यमसंधि: तिलमिश्राः सर्पिर्मिश्रा मिश्रं किं गुडधानाः अनुपसर्गे किं तिलसंमिश्राः मिश्रग्र
हणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकं असंधौ किं ब्राह्मणमिश्रो राजा ब्राह्मणैः सहसंहितपकार्यमेव

वे म.
20

पञ्चः नञोगुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता संपाद्याद्यर्थतद्धितान्ताः नञो गुणप्रतिषे
धे वर्तमानात् परेन्तोदात्ताः कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं नकार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकि
कं छेदमर्हतीति छैदिकः नछैदिकोऽछैदिकः नवत्सेभ्यो हितोः वत्सीयः नसंतापायप्रभवति असंता
पिकः नञः किं गार्दभरथमर्हतीति गार्दभरथिकः विगार्दभरथिकः गुणप्रतिषेधे किं गार्दभरथिका
दन्योऽगार्दभरथिकः गुणो हि तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादनत्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधो यत्रो
च्यते तत्रायं विधिः कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति संपत्तिकिं पाणिनीयमधीते पाणि
नीयः नपाणिनीयः अपाणिनीयः तद्धितेति किं वोढुमर्हतीति वोढा नवोढा अवोढा पयतोऽस्मात
दर्पयती पीतद्धितो न भवत्यस्मान्नरपदस्मान्नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्तोदात्तः पाथ्या
नांसमर्हः पाययानपायया अपायया अदेव्य अनदर्थ्येकि अपायुंतद्धितोकिं अदयंगुणप्रति
षेधे किं दन्त्यादन्यदन्त्यं तदनर्वेधकग्रहणेनानातद्धनर्वेधकस्येति नेह अवामदेव्यं अकावशालो
अजिनकात चननः परस्मिंतोदात्त सध्याक्रोशगम्यायां अपचः पचतनयाक्रो अविलिखः अशक्तौ किं
अपचो दीक्षितः गुणप्रतिषेध इत्येव अनोपपवादपचः आक्रोशे च नञः पराचन्तो दात्तावक्रोशे

अपचो नाल्पः पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते अविक्षिपः संज्ञायां नञः परस्यान्तोदात्तं संज्ञा
यामाक्रोशे अदेवदत्तः कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः अकर्तव्यः उक अना
गामुकः इष्णुच अनलंकरिष्णुः इष्णुच्ग्रहणे त्विष्णुचोऽपि नवेऽथ कस्यापि ग्रहणमिकारादेर्वि
धानसामर्थ्यात् वनाद्यभविष्णुः चार्वादि अचारुः असाधुः राजाह्नोश्छन्दसि अराजा अनह्नः अ
यायां नञः स्वर एव विभाषा तृन्नतीक्ष्णशुचिषु नञ् अकर्ता २ अन्नं अनन्नं अतीक्ष्णः अशुचि:
पदे अव्ययस्वरः बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने एभ्यः परयोरन्तोदात्तः
इदंप्रथमः यस्य स इदंप्रथमः एतद्द्वितीयः तत्पंचमः बहुव्रीहौ किं अनेन प्रथमः इदंप्रथमः तत्ती
येति योगविभागात्समासः इदमेतत्तद्भ्यः किं यत्प्रथमः प्रथमपूरणयोः किं तानि बहूनि अस्य त
द्बहुः क्रियागणने किं अयं प्रथमः येषां ते इदंप्रथमाः द्रव्यगणनेऽनिदं गणनेन किं अयं प्रथमं
एषां ते इदंप्रथमा इदंप्रथा इत्यपि उत्तरपदस्य कापि तत्त्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं इदंप्रथमकाः बहु
व्रीहिरित्यधिकारः तत्समासः इत्यतः प्राग्बोध्यः संख्यायाः स्तनः बहुव्रीहावन्तोदात्तः द्विस्त
नः चतुस्तना संख्यायाः किं दर्शनीयस्तना स्तनः किं द्विशिराः विभाषा छन्दसि द्विस्तना करोति

वै सि · संज्ञायां मित्राजिनयोः देवमित्रः कृष्णाजिनं संज्ञायां किं प्रियमित्रः ऋषिः प्रतिषेधो मित्रे विश्वामित्र
ऋषिः व्यवायिनोऽन्तरं व्यवधानवाचकात् परं अन्तरं अन्तोदात्तं वस्त्रं अन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रा
२२ 21 न्तरः व्यवायिनः किं आत्मान्तरः स्वभावान्यत्वार्थः मुखं स्वांगं गौरमुखः स्वांगं किं दीर्घमुखा शा
ला: नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः उच्चैर्मुखः प्राङ्मुखः गोमुखः महामुखः स्थू
लमुखः मुष्टिमुखः पृथुमुखः वत्समुखः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानल
क्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते निष्ठोपमानादन्यतरस्यां निष्ठांतादुपमानवाचिनश्च परं पदं निष्ठो
पसर्गेति पूर्वपदांतोदात्तत्व पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे जाते स्वरोऽपि भवति उपमानात् सिंहमुखः जाति
कालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः शार्ङ्गजग्धः मासजातः सुखजातः दुः
खजातः जातिकालेति किं पुत्रजातः अनाच्छादनात्किं वस्त्रच्छन्नः अकृतेति किं कुंडकृतः कुंडमि
तः कुंडप्रतिपन्नः अस्मान्ज्ञापकान्निष्ठांतस्य परनिपातः वा जाते जातिकालसुखादिभ्यः परो २३
जातशब्दो वांतोदात्तः मासजातः नञ्सुभ्यां बहुव्रीहावुत्तरपदमंतोदात्तं अव्रीहिः सुमाषः कपि
पूर्वं नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदंतस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे अब्रह्मबधूकः सुकुमारीकः ह्रस्वांते:

स्यात् पूर्वं ह्रस्वान्ते ऽन्तरपदे समासे वांन्यान्तं पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ अव्रीहिकः सुमायवकः पूर्व
मित्यनुवर्त्तमाने पूर्वग्रहणं प्रकृतिभेदेन नियमार्थं ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात् पूर्वं पूर्वमुदात्तं न कपि पूर्वमिति अतकुः
कर्वं तस्यैवान्तोदात्तत्वे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्ये
व स्वरः स्यात् बहुव्रीहिकौ बहुमित्रः उत्तेति किं बहवः समानो ऽस्य स बहुसमानः न गुणादयो ऽवयवाः अवय
ववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ बहुगुणा रज्जुः बह्वक्षरं पदं बह्वध्यायः गुणादिरा
कृतिगणः अवयवाः किं बहुगुणो द्विजः अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु
प्रपृष्ठः प्रललाटः ध्रुवमेकरूपं उपसर्गादिति किं दर्शनीयपृष्ठः स्वाङ्गं किं प्रशाखो वृक्षः ध्रुवं किं उद्बाहुः अप
र्श्विति किं विपर्शुः वनं समासे समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तं तस्यैदिमं प्रवणे अन्तः अस्मात् परं
वनमन्तोदात्तं अन्तर्वणो देशः अनुपसर्गार्थमिदं अन्तश्च उपसर्गादन्तः प्रान्तः न्तोदात्तः पर्यन्तः समन्तः न
निविभ्यां न्यन्तः व्यन्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः परेरभितोभाविमं
डलं परेः परस्मादभितोभावो यस्यास्ति तत्कूलादिमण्डलं चान्तोदात्तं परिकूलं परिमण्डलं प्रादस्वाङ्गं
संज्ञायां प्ररहं अस्वाङ्गं किं प्रपदं निरुदकादीनि च अन्तोदात्तानीति ह्रस्वकं निरुलयं अभेर्मुखं अभिमुखं

२२ वै सि॰

उपसर्गान्त्वांगमितिसिद्धे बहुव्रीहिग्रहणमधुवार्थयमस्त्वांगार्थं अभिन्नखाशाला अयाचं अप्रमृत्वं योगविभागाउत
र्थः स्फिगपूतवीरणान्तेष्विकजित्सीरनामनः सर्वः अथादिमान्त्यलोदानाति अपस्फिग अपपूतं अपवीण
अंजनस अपांजः अंधन अपाध्या उपसर्गादधन इत्यस्याभावेऽदं एतदेववचनापकं समासान्ताः नित्यत्वे अ
यकृति सीरनाम अपसीरं अपहल अपनाम स्फिगपूतवीणांकृत्तिग्रहणमवकुव्रीहार्थमधुवार्थमस्त्वां
गार्थंच अधेरुपरिस्थं अध्यारूढोदंतो इधिदंतः दंतस्योपरिजातोदंतः उपरिस्थंकिं अधिकरणे अतोऽप
धानकनीयसी अतो: परमप्रधानवाचिकनीयस्मातोदातः अनुगतोज्येष्ठं अनुज्येष्ठः पूर्वपदार्थप्रधानः
प्रादिसमासः अनुगतकनीयाननुकनीयान इतरपदार्थप्रधानः प्रधानार्थंचकनीयोग्रहणे अप्रेति
किं अनुगतोज्येष्ठोनुज्येष्ठः पुरुषस्मातादिष्टः अतोःपरोऽत्वादिष्टः वाचीपुरुषोन्तमोदातः अन्वादिष्टः
पुरुषोऽन्वपुरुषः अन्वादिष्टः किं अनुगतःपुरुषोऽनुपुरुषः अतेरकृतपदे अतेःपरमकृदंतपदशब्दा
न्तोदातः अत्यंकुशोनागः अतिपदागायत्री अकृत्पदेकिं अतिकारकः अतेर्धातुरितिलोपइतिवाच्यइ
हमाभूत शोभनोगार्ग्योऽतिगार्ग्यः इहचस्यात अतिक्रांतः कारकमतिकारकः नेरनिधानेनिधान
मप्रकाशता ततोन्यत्रनिधानप्रकाशमित्यर्थः निमूलन्यवधानेकिं निहितोदंडो निदंडः अतेरभ्याद

यत्वतत्पुरुषेः प्रते:परे:अवादयो:नोदात्तः प्रतिशतोंशुः प्रसंशु:प्रतिजनः प्रतिराजासमासांतस्येति
न्यत्वात्रट उपाग्नेर्जिनमृगोरादयः उपान्यस्य यघकमजिनेवादांतनत्पुरुषेगोरादीन्वर्जयित्वा उ
पदेवः उपेंद्रः उपाजिन अगोरादयः किं उपगौरः उपतेषः तत्पुरुषे किं उपगतः सोमोस्य स उपसो
मः सोऽवृतेयणे स्वपत्यवसिनः सरत्रभूजायामेव वाक्यार्थ्येत्वत्रनिंदा अम घपातथाभिधाना
न् सोः किं ऊत्रास्मणः श्रवतेपणोकिं स्वरूपणं विभाषोत्पुच्छे तत्पुरुषे उत्क्रांतः पुच्छात उत्पुच्छः
२ पदान्तपुच्छस्यदस्येति उत्पुच्छयतेपरश्च उत्पुच्छः तदाख्याख्यादिस्वरेणनियमेनोदात्तत्वे प्राप्ते विक
ल्पोयं सेयमुभयत्रविभाषा तत्पुरुषे किं उदस्तपुच्छयेन स उत्पुच्छः द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्री
हौ आभ्यांपरेष्वेषांतादात्तोवा द्विपाद्दत्तष्पस्वरश्चायत्रियाःमूर्द्धः द्विमूर्द्ध त्रिमूर्द्धानेसमासांतमूर्द्ध
त्रिन्यकृतसमासांतएवमूर्द्धग्राह्नः नसेतनत्रयोजनमसस्यपिसमासांते अंतोदात्तत्वं यथास्यात् ए
तदेवज्ञापकमनित्यःसमासांतोभवतीति यदापिचसमासांतः क्रियतेतस्यापिबहुव्रीहिकार्यत्वात्त
देकग्राग्वाद्यसमासांतोदात्तत्वपक्षेभवत्येव द्विमूर्द्धः २ त्रिमूर्द्धः द्वित्रिभ्यांकिं कल्याणमूर्द्धा बहुव्री
हौकिं द्वयोर्मूर्द्धाद्विमूर्द्धा सक्थ्यचाक्रांतात गोरसक्थः अक्रांतात्किं चक्रसक्थः समासांतस्यषचोग्रहा

द्वि॰ सि॰

23

त्रित्वमेवां तोदात्तत्वं भवति पुरादिकं स्मि वृकूलं कुं स्वपरस्वसक्य शावृस्याद्दिहृदात्तो वा अंजिसक यमा
लभेत अग्रवानिकं यत्रादिस्मृ परात मृ पूर्वात मृ पिदस्पते पूर्वादपमृ दे रूपंते व्यत्ययो व रूलनत इति
न विज्ञाता उ हृत्या परातः नियेत मृ स्थि हृन्याय स्वि चक्रः पूर्वातः विभाषा उदेहि ॥ इति समासस्वराः ॥ ॥
तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो निः तान पदात्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः पचति गोत्रं पचति
याचति गोत्रं एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः कुत्सना भीक्ष्ण्ययग्रहणं पाठ विशेषणं ते
नाम्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं तेषु गोत्रादीनि किं पचति पापं कुत्सितं किं रवनति गो
त्रं समेत्य रूपं तिङ्ङतिङः अतिङं तात्पदात्परं तिङं निहन्यते अग्निमीळे न लुट् लुटं तेन निहन्यते श्वः कर्ता
निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तं एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते यदग्ने स्यामहं त्वं युवास्यदीक्षु
घः कुविदंग आसत अविन्नेभि ख्वकृमा याचितन त्रासोपत्रपितन्नरो भवंति न ह प्रत्यारंभे नहेत्यनेन यु
क्तं तिङं तेन नानुदात्तं प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारंभः प्रत्यारंभे किं नह वे तस्मिन्लोके दक्षिणमिच्छंति प्रत्यारंभः
सत्यं प्रश्ने सत्ययुक्तं तिङं तेन नानुदात्तं प्रश्ने सत्यं सो अत्यसे प्रश्ने किं सत्यमिद्वा उ तं वयमिंद्रं स्तवामः अं
गाप्रातिलोम्ये अंगेत्यनेन युक्तं तिङं तेन नानुदात्तं अंग कुरु अप्रातिलोम्ये किं अंग कूजसि वृषल इदा

नीत्तास्यन्तास्य: अनभिप्रेतंमसोकर्थन् प्रतिलोभवति हिव हिप्रयुक्ते तिङ् नेनानुदात्तं माहिष्माया
ति अहिहत्दं नं कें दुसि अनेकमपिसाकाद्रं हीत्यनेनयुक्ते साकांक्षमनेकमपि नानुदात्तं अनर्तर्द्दि म
नोवदतिपाप्मानं चैतुपुनातिङ् तद्धूमत्यपिननिहन्यते यावद्यथाभ्यां आम्नायोतितिङ् नेनानुदात्तं
यथाचित्कएवसावत पूजायां नाततर यावद्यथाभ्यांयुक्ते तिङ् न पूजायामनानुदात्तं यावत्पचति
शोभनं पूजायां किं यावद्भुंक्ते अतंतरं किं यावद्देवदत्त: पचति शोभनं पूर्वेणात्रतिजात: प्रतिषिध्य
ते उपसर्गव्यपेतं च पूर्वेणानंतरमित्युक्ते उपसर्गव्यवधानार्थंवचनं यावत्प्रपचतिशोभनं अनं
तरमित्येव यावद्देवदत्त: प्रपचति शोभनं नुपश्यपततादेः पूजायां एभिर्युक्ते तिङ् नेननिहन्यते
पूजायां आदहस्वधामनपुनर्गर्भत्वमेतिरे अहोच एतयोर्योगेनानुदात्तं शेषेविभाषायां अहोअन्य
तेनयुक्ते तिङ् तवानुदात्तं पूजायां अहो कटं करिष्यति पुराचपरीप्सायां पुरेत्यनेनयुक्तं वानुदात्त
म पूजायां अहो कटं करिष्यति पुराचपरीप्सायां पुरेत्यनेनयुक्तं वानुदात्तं त्वरायां अधीक्रमसारा
वक पुराविघ्नानते विघ्नन् निकटाराणि त्यजपुराष्ट्राह: ननेनस्मपुराधीयते विरतीतेत्रपुरा न
त्विन्यन्तेषणायां ननु इत्यहत्यनयुक्ते तिङ् नेनानुदात्तमनुदात्तमनुप्रार्थनायां नन्वागच्छामि भो:

५२ वै सि. 34 अन्वज्ञानीहि मां गकं कृतमित्यर्थः अन्विति किं अकार्षीः कटं त्वं ननु करोमि हं पृष्टप्रतिवचनमेतत् किं क्रिया
प्रश्ने अनुपसर्गमप्रतिषिद्धं क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किं प्राद्वेन युक्तं तिङ् तेनानुदात्तं किं हि जनः पचत्याहोस्वि
द्गच्छति क्रियेति किं साधनप्रश्ने मा भूत् किं भक्तं पचत्युत यावता प्रश्ने किं विधीनं लोपो यं अनुपसर्गे किं
किं प्रपचति उत प्रकरोति अप्रतिषिद्धं किं किं द्विजो न पचति लोपे विभाषा किं मोऽप्रयोगेयु
क्तं वा द्विजः पचत्याहोस्वित् पचत्याहोस्वित् पठति एहि मन्ये प्रहासे ल्वृट् एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं
ल्वृट् तेनानुदात्तं कीदृशं एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्वतिथिभिः प्रहासे किं ए
हि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यसे सुष्टु मन्यसे साध्वर्थे लोट् ल्वृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः एहि
मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यसे जात्वपूर्वं अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन यु
क्तं तिङ् तेनानुदात्तं जातु भोक्ष्यसे अपूर्वं किं कटं जातु करिष्यसि किंवृत्तं च चिदुत्तरं अविद्यमान
पूर्वं चिदुत्तरं यत् किंवृत्तं तेन युक्तं तिङ् तेनानुदात्तं विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किंमात्रं यत् किंवृत्तं कश्चिद्भु
ङ्क्ते कतरश्चित् कतमश्चिद्वा चिदुत्तरं किं को भुङ्क्ते अपूर्वमित्येव रामः किंचित् पचति आहो उताहो
चानन्तरं आहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तं तिङ् तेनानुदात्तं आहो उत आहो वा भुङ्क्ते अनन्तरमित्येव आहो वि

भाषायोवक्ष्यति अस्त्वेतिकिं देवग्रामं भुंक्ते योगविभाषा आमंत्रितयुक्तेव्यवहितं ते ति उक्ते वानुदात्तं अहो देवः प
चति २ गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् गत्यर्थानां लोटा युक्ते तिङंते नानुदात्तं यत्रैव कार
के लोट तत्रैव लृडपि च तत् आगच्छ देवग्रामं द्रक्ष्यसि द्रष्टा तादृतेन आलयः रामेणाभो स्यते गत्यर्थ
किं पच देव ओदनं भोक्ष्यसे त्व लोटः किं आगच्छ देवग्रामं द्रक्ष्यसे न लुट् किं आगच्छ देवग्रामं पश्यसि न न
चेदिति तिकिं आगच्छ देवग्रामं पिताने ओदनं भोक्ष्यते सर्वं किं आगच्छ देवग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव
एतस्मिन्नप्राप्ते निपाततिषेधो पश्या स्यात् पञ्चोऽतस्य कारकं तच्चान्यच्चात् ३ तेनोच्यते लोट् च
लोडन्तं गत्यर्थे लोङन्तं गत्यर्थे लोटा युक्तं नानुदात्तं आगच्छ देवग्रामं पश्य गत्यर्थेति किं पच देवो दनं भं
क्ष्येन लोटः किं आगच्छ देवग्रामं पश्यसि न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येवा आगच्छ देवग्रामं पश्यतु त्वेन रामः सर्व
गृह्णाति द्रक्ष्याव देव आगच्छ देवग्रामं त्वं चाहं च पश्याव योगविभागा उत्तरार्थं विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमं
लोडन्तं गत्यर्थे लोटा युक्तं वा नुदात्तं आगच्छ देवग्रामं प्रविश सोपसर्गकिं आगच्छ देवग्रामं पश्य अनु
त्तमं किं आगच्छानि देवग्रामं प्रशाधिसि नि हन्त च हन्ते त्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तं हन्त प्रवि
श २ सोपसर्गमित्येव हन्त कुरु निघाते पदिति निघात प्रतिषेधः अनुत्तमं किं हन्त भुनजावहै आ

२५ वैसि.

25

मएकांतरमामंत्रितमनंतनिके आमःपश्येकपदांतरितमामंत्रितं नानुदात्तं आम्‌पचसिदेवदत्ता ३ एकांत

रं विं आम्‌ प्रपचसिदेवदत्ता आमंत्रितं किं आमपचतिदेवदत्तः अनंतिके किं आपचसिदेवदत्त यद्धितुपरं छंदसि ति

ङ्‌तंनानुदात्तं उदस्रजोपदंशिरः उपातिहिश्या ब्यामिन्नते निपातैर्यदिति हिं चेति नपघ्रपेतिचसिद्धेति

यमार्थमिदं एभिरेव पाराम्नते यौगेनान्यपि न्यायेस्वरो ह्यावैकि एहीतिरा नार्थेनो ठापुत्रकस्यलोडं तस्य

निघातोभवति चनचिदिवगोत्रादितद्धितास्रेडितेष्वेकते एवुवट सुपरतस्तिङं तंनानुदात्तं देवःपचति

चन देवःपचतीव देव पचति गोत्रंदेवःपचतिचन देवःपचतीव देव पचति गोत्रंदेवःपचतिकस्य दे

वः पचविधागाते किं देवः प्रपचतिच चादिषुच चवाद्याहएवैष्णुपरेषुति ङ्‌तंनानुदात्तं देवःपचतिच

खादिच श्रगातेरित्येव देवःप्रपचतिचखादतिच प्रथमस्यचवायोगहतिनिघातः प्रतिषिध्यते द्वि

तीयंनतितस्मात्तएव चवायोगेप्रथमा चवेत्ताभ्यांयोगेप्रथमांतिङ्‌विभक्तिनानुदात्ताः गास्त्रचा

रयतिवीणां चवादयति इत्तोवासांतिमीमहे उत्तरवाक्ययोरनुषज्जनीयतिङंतोपदेश प्राथमिकी

योगेकि पूर्वभूतयोरपियोगेनिघातार्थप्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङ्‌ तस्माभूत हेनित्तिया

यांद्युक्ताप्रथमातिङ्‌विभक्तिर्नानुदात्तायमेव्यतिक्रमेत्वयंहरश्येनयाता १ उयाध्यायंयदानिगम

यन्ति तिपार्श्वीरितिस्त्रन: अहेति वेतियोरोव अहइत्युक्ताप्रथममतिङ्विभक्तिर्नानुदात्तानांप्रयोज
नेतियोगेत्तिपायांच त्वमहग्रामंगछत्वमहरण्येनारण्यंगछा तिपायांस्त्वयमहरण्येनयाती ३३पा
ध्यायपदातिं नयति चाहलोपएवेत्यवधारणेच अहएतयोर्लोपेप्रथमातिङ्विभक्तिर्नानुदा
त्ता देवएवग्रामंगछतु देवएवारण्यंगछतु ग्राममरण्यंचगछत्वित्यर्थ: देवएवग्रामंगछतु राम
रावारण्यंगछतु ग्रामंकेवलमरण्यंकेवलंगछत्वित्यर्थ: इहाहलोप: सचकेवलार्थ: अव
धारणंकिं देवकेवभोक्ष्यसे नकेचिदित्यर्थ: स्वतवकृत्यावेव: चादिलोपेविभाषावाहाहैवानांलो हैवा
पेप्रथमातिङ्विभक्तिर्नानुदात्तः चलोपेइन्द्राग्नेपुवाजिनोवा शुक्राव्रीहियोभवंति श्वेतागाश्चा
ज्यापयइति वालोपे व्रीहिभिर्यजेतयवैर्यजेतवेति चकृंदसि अहेवदेवानामासीत् अहमेवावद
स्त्वआसीत एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां आभ्यां युक्ताप्रथमातिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छंदसि अ
नामेकोजिन्वति प्रजामेकां तयोरन्यः पिप्पलस्वाद्वति समर्थाभ्यांकिं एकोदेवानुपातिष्ठ
त् एकइतिसंख्यापरमानार्थ: यद्वानान्त्रितम् यत्तयदेपरकृत्स्वनतः पदात् तिङ्नानुदात्त योभ
कृः यदचञ्चुस्वीति अत्रव्यवहिकार्य्यमिष्यते यजनात् प्रजनिनमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः इति वक्तव्यम् २

जेतेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तं काष्ठाध्यापकः मलोपश्चवकव्यं दारुणाध्यापकः अन्नाता
ध्यापकः समासांतोदात्तत्वबाधवादाएतत्समासेश्चते नेह दारुणमध्यापकइतिहूति मतं पूजनादित्येव
पूजितग्रहणेसिद्धे पूजितग्रहणमनंतरपूजितलाभार्थं एतदेवज्ञापकमत्रप्रकरणेपंचमीनिर्देशोपिना
नेतर्पर्याश्रीयत इति सगति इतिङ्ः पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङः तेपूजितं मनुदात्तं यत्काष्ठंपच
ति तिङ्ङ्तिङःतिइतिनिघातस्य निघातेयंदितिनिषेधेप्राप्तेविधिरयं सगतिग्रहणाकुगतिरपिति
हन्यते गतिग्रहणेउपसर्गग्रहणमिष्यते नेहयत्काष्ठाशुक्लीकरोति कुत्सनेचसुप्यगोत्रा
दौ कुत्सनेचसुर्वे तेपरमसगतिरप्यगतिरप्यगतिरपितिङ्ः नमनुदात्तः पचतिपूति प्रपचति
पूति पचतिमिथ्या कुत्सनेकिं प्रपचतिशोभनं सपिकिं पचतितिकिआति भृगामादौ किंपंपच
ति गोत्रंक्रियाकुत्सन इतिवाच्यं कर्नेकुत्सनेमभूत पचतिपूतिर्दीनः पूतिश्चानवंधइतिवाच्यं
नेनापंचकारान्तंवंथत्वादन्तोदात्तः वाचहर्षेमनुदात्तमितिवाच्यं पचति पूतिः गतिर्गतौ अनुदा
त्तः अस्पृष्टइति गतिः किं इतः प्रपचति गोत्रौकिं यामंदेविदहतिभियीहिमपूर्वंप्रतिगतिस्तत्रधात्वा
वेदीदात्तवतिनस्यात्मत्यये नस्यात उदात्तवतीतिकिं प्रपचतिइतिङ्ःतस्वराः २॥ अथवैदिकवाक्यं

स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते अग्निमीळे इति प्रथमस्यार्क्के तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिषः अन्तोदात्तः
इति मायथवः वस्तुतस्तु अङ्गेर्नादित्वात् व्युत्पन्नो नि इति प्रत्ययस्वरेण अस्य प्यावनुदात्तः अग्निमीळे इ-
त्येकादेशोऽन्त्येकादेशोऽग्निकादेश उदात्तेनेनानुदात्तः इदे तिङ् तिङ् अतिङ इति निघातः संहितायामनुदात्तेद-
नुदात्तस्येकारः स्वरितः स्वरितात्संहितायामिति ले इत्यस्य प्रचयापरपर्याय एकश्रुतिः पुरः
शब्दोन्तः पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायां दधातेर्हिरिति आ-
देशो प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय इति समासे समासान्तोदात्ते
तत्पुरुषे तुल्यार्थेति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रेऽप्राप्ते दिस्वरे च पूर्वं पूर्वापवादेन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पुरःशब्दोकारस्य
संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्ततरः यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः वि-
भक्तेः स्वसादनुदात्ते स्वरितत्वं देवं पचाद्यच् पित्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण चान्तोदात्तः
ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः होतृशब्दः तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः
रत्नशब्दो नविषयस्यानित्याद्युदात्तः रत्नानि दधातीति रत्नधाः समानस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे

वै सि. णावांतोदात्तः तमग्नः पित्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयाविन्यादि यथाशास्त्रमूह्यं इत्थं वैदिकशब्दानां
९७ दिङ्मात्रमिह दर्शितं तदत्रप्रीतये श्रीमद्भवानीयविश्वनाथयोः इति श्रीसिद्धांतकौमुद्यां
भट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकी प्रक्रिया ॥ ॥ ॥

२